

Natpisi na predromaničkom crkvenom namještaju i arhitektonskoj skulpturi u Splitu i Trogiru

Katić, Lovre

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:915880>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Lovre Katić

**NATPISI NA PREDROMANIČKOM CRKVENOM NAMJEŠTAJU I
ARHITEKTONSKOJ SKULPTURI U SPLITU I TROGIRU**

Diplomski rad

Mentor:

prof. dr. sc. Mirja Jarak

Zagreb, ožujak, 2024.

Sadržaj

Uvod.....	3
Definicija predromanike.....	5
Epigrafija – polje istraživanja, problemi.....	6
Analiza natpisa.....	11
Epigrafsko-paleografska analiza.....	15
Usporedba s natpisima drugih područja Hrvatske i Europe.....	22
Ranosrednjovjekovni Trogir.....	25
Ranosrednjovjekovni epigrafički korpus Trogira.....	26
Katedrala svetog Lovre.....	27
Crkva svete Marije.....	28
Sveti Martin/Sveta Barbara.....	30
Sv. Dujam.....	32
Nepoznata provenijencija.....	33
Natpisi pronađeni u blizini grada Trogira.....	37
Ranosrednjovjekovni Split.....	42
Katedrala sv. Dujma.....	42
Krstionica sv. Ivana.....	46
Sv. Andrija "de fenestris".....	48
Sv. Anastazija "de fenestris" i sv. Nikola "de sdoria".....	49
Crkva donatora Gadue.....	53
Sv. Mihovil in "ripa maris".....	54
Sv. Marija de Taurello.....	55
Sv. Stjepan na Sustipanu.....	56
Sv. Ivan Evanđelist.....	58
Sv. Andrija/Sv. Ivan - <i>Ad basilicas pictas</i>	59
Sv. Mihovil na Poljudu (Sv. Trojica?).....	61
Sv. Trojica.....	63
Gospa od Pojšana.....	66
Sv. Martin.....	67
Nepoznato podrijetlo.....	70
Zaključak.....	78
Sažetak.....	80
Summary.....	80
Prilog 1. Slovne tablice.....	81
Prilog 2. Fotografije i crteži natpisa.....	84
Literatura.....	95
Izvori.....	95
Sekundarna literatura.....	96
Internetske stranice.....	101

Uvod

Obrada natpisne građe dalmatinskih gradova/komuna već duže vremena čeka na svoju sintetsku znanstvenu obradu. Svakim novim arheološkim istraživanjem na svjetlo dana izlaze novi natpisi ili njihovi ulomci koji nadopunjavaju sliku o povijesti Dalmacije i njenih gradova. Na naš smo rad bili potaknuti činjenicom da su posljednje sintetske obrade ranosrednjovjekovne epigrafske građe objavljene, za Split prije 60, a za Trogir 40 godina. Već je letimično pregledavanje novije literature pokazalo da se broj poznatih natpisa iz toga perioda u međuvremenu povećao, posebice u Splitu gdje je posljednjih desetljeća provedeno više arheoloških istraživanja. Također, neki radovi koji se bave tom tematikom su teže dostupni istraživačima te ponekad međusobno kontradiktorni. Te dvije činjenice su nas ponukale da ovoj temi pristupimo s namjerom da proširimo spoznaje o bogatoj ranosrednjovjekovnoj, predromaničkoj epigrafskoj baštini Dalmacije. Ovaj rad bi tako mogao poslužiti kao predložak onima koji bi htjeli na sličan način obraditi srednjovjekovne natpise drugih gradova i naselja Istre, Kvarnera, Dalmacije i Boke Kotorske.

Rad je podijeljen u dva veća dijela: prvi u kojem smo pokušali definirati predromaniku i epigrafiju, ukratko prikazati povijest proučavanja ranosrednjovjekovnih epigrafskih spomenika na tlu Hrvatske te analizirati jezično i paleografski natpise donešene u drugome dijelu rada. Drugi dio je koncipiran kao katalog u kojem su obrađeni natpisi s područja grada Trogira i njegove bliže okolice te grada Splita. Obradi natpisa iz pojedinog grada prethodi kratak opis urbane cjeline u ranome srednjem vijeku koji se temelji na citatima pripadajućih ulomkaka iz djela Konstantina Porfirogeneta. Poslije kratkog opisa grada dolazi kataloško nizanje natpisa.¹ Svaki je natpis, ako je bilo moguće, pripojen objektu za čije je potrebe nastao. Dalje slijedi kratak historijat objekta te historijska, paleografska i povijesnoumjetnička analiza natpisa. Svaki natpis je transkribiran, pridružen mu je broj radi lakšeg snalaženja te paleografska tablica u kojoj su abecedno poredana sva slova, skraćenice i posebni znakovi koji se na njemu nalaze. Na taj smo način obradili 12 natpisa s područja Trogira, te 31 natpis s područja Splita.

Nakon obrade svih natpisa s nekog područja priložene su slovne tablice na kojima se pregledno mogu vizualno usporediti sva slova i skraćenice, kao što je i inače praksa u objavama epigrafske građe, te slike natpisa u svrhu pružanja potpunog konteksta umjetničkog djela na kojem se natpisi nalaze.

¹ Radi preglednosti budućim čitateljima oslanjali smo se uglavnom na poredak u velikoj sintezi Tomislava Marasovića "Dalmatia praeromanica". Ipak treba znati da je to djelo potrebno i čitati i citirati s velikom pomnjom budući da se u njemu, preme našem mišljenju, često pronalaze informacije koje su dvosmislene ili ne sasvim točne.

Pitanja na koja smo htjeli odgovoriti ovim radom su:

- 1) koje su dosadašnje spoznaje o dataciji i atribuciji epigrafskog materijala ovih dvaju gradova,
- 2) može li se proširiti korpus koji je poznat iz dosadašnjih sinteza te
- 3) koliko relevantnih informacija ranosrednjovjekovni epigrafički korpus donosi istraživačima toga perioda.

Što se tiče atribucije i datacije tu nismo postigli velikih pomaka u usporedbi sa starijom historiografijom. Dapače, nju smo uglavnom i pratili u našoj analizi. Korpus smo s druge strane uspjeli znatno proširiti, posebice na području grada Splita. Tu se iznimno važnim pokazao izuzetan broj arheoloških istraživanja koja su se odvila nakon što je Željko Rapanić objavio svoj pregled splitskih natpisa. Također smo uspješno, s manjom ili većom sigurnošću, spojiti ulomke nekih spomenika koji su bili objavljeni u literaturi, neki dapače samo fotografijom, ali dosad ne prepoznati kao dio istog natpisa. Što se tiče konkretnih relevantnih historiografskih informacija možemo reći da su natpisi iz predromaničkog perioda Trogira i Split nažalost siromašni tkavim podacima, posebice kad se usporede sa sličnim natpisima toga perioda na području Italije ili Španjolske. No svakako već iz same množine natpisa, imena donatora te imena svetaca kojima su crkve posvećene možemo saznati dosta o vjerskim navikama ljudi toga perioda.

Netko se može upitati zašto u obradu nismo uključili sarkofage kojih je nekoliko sačuvano, čitavo ili djelomično, u naša dva grada. Prije svega problemom se predstavio opseg rada koji bi posljedično zamjetno narastao, ali i narav epitafskih spomenika na sarkofazima koja je u znatnoj mjeri, već u namjeni i svrsi znatno drugačija od spomenika koje smo mi obradili.

Definicija predromanike

Prvo pitanje koje se nameće u našem istraživanju jest što je uopće predromanika i koja su njena obilježja.² Predromanika se najlakše definira kontrastiranjem s dva perioda koja joj prethode/slijede, a to su kasna antika koja traje do 6/7. stoljeća te romanika koja se počinje javljati u 11., a u punom smislu počinje s 12. stoljećem. Takvom je shvaća (priključujući joj u svojoj obradi i ranu romaniku) autor najvećeg sintetskog djela o predromanici na području istočne obale Jadrana i njenog zaleđa, Tomislav Marasović.³ U pitanju arhitekture izuzetno je zanimljiv rad Vladimira Gossa koji ispituje koje vremenske i stilske odrednice u stvarnosti odvajaju predromanički i romanički stil (crkvene) gradnje.⁴ Prirodno, predromanika ne djeluje i ne traje u jednakom opsegu na svim područjima Europe na kojima se javlja. U kontekstu Dalmacije predromanikom se okvirno smatra period od druge polovice 8. stoljeća do sredine 11. stoljeća. Donja granica je određena prvim databilnim ostacima arhitekture i crkvenog namještaja, a gornja s dolaskom novih, romaničkih tendencija u izgradnji i klesarstvu. Dakako, moguće je datiranje nekih predromaničkih građevina u drugu polovicu 11. stoljeća, ovisno o lokalnoj tradiciji i vještinama.

Definiranje karakteristika predromanike je izrazito kompleksno budući da se neki elementi koji se često navode kao odlika predromanike javljaju također u kasnoj antici, a neke se nastavljaju i dalje u vrijeme (rane) romanike.⁵ Na planu arhitekture i izrade crkvenih objekata postoji niz odlika po kojima se predromanika odvajaju od drugih perioda, no oni su toliko raznoliki prostorno i vremenski te slabo povezani s našom temom da ih nismo odlučili ovdje navoditi.⁶

2 U izlaganju pitanja predromanike ostat ćemo namjerno kratki budući da je to stvarno jedno opširno pitanje na kojeg je već puno istraživača odgovorilo. Nama je bitno ponajviše zbog vremenskog određivanja korpusa.

3 Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji Svezak 1: Rasprava* (Split-Zagreb: Književni krug Split, 2008.), 28-29.

4 Vladimir P. Goss, "Is There a Pre-Romanesque Style in Architecture?" *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 25/1 (1982), 33-50.

5 O razvoju predromanike, usmjereno posebice na 7. i 8., ali ne samo na njih, nezaobilazno je djelo Mirje Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike* (Split: Književni krug, 2013).

6 Više o tome u gore navedenoj literaturi.

Epigrafija – polje istraživanja, problemi

Epigrafija se najčešće u hrvatskoj literaturi definira kao znanost koja proučava zapise na tvrdim materijalima (kamenu, metalu, cigli, ...) te je kao takva vezana uz arheologiju.⁷ Ipak takvo shvaćanje epigrafije je ograničavajuće te u određenoj mjeri netočno. Prvi dio definicije s kojim se teško složiti je to tko proučava epigrafičke zapise. Iako su povijesno, zbog toga što se do natpisa na izdržljivijim materijalima uglavnom dolazilo arheološkim istraživanjima, arheolozi prvi pristupali epigrafskim spomenicima moramo primijetiti da su prvi obrađeni natpisi itekako spadali prije u domenu povjesničarskog, književnopovijesnog i povijesnoumjetičnog proučavanja.⁸ S druge strane, arheolozi su pronašli glavninu materijala pisanog na papirusu i drvenoj kori, koji je nadalje obrađivan uglavnom izvan okvira arheologije, unutar raznih filoloških disciplina.

Nadalje je otvoreno definiranje materijala na kojem je moguće proučavati epigrafiju. Iako se tradicionalno epigrafskim materijalom smatra samo natpise na materijalima poput kamena ili metala, ipak se u većini izdanja natpisa iz svih perioda navode grafiti i kratki natpisi izvođeni na zidovima (oslikanim i neoslikanim) urezivanjem ili pisanjem nekakvim mastilom. Problem s drvom kao materijalom za proučavanje epigrafije je to što su u Europi sačuvani rijetki natpisi, posebice iz starijih perioda, urezani ili napisani na drvo. Izuzetan su nalaz pločice iz Vindolande koje pokazuju da se na drvu može pisati jednako kao i na mekim materijalima.⁹ Štoviše, druge nam paleografije, izvan okvira klasične zapadne grčke i latinske epigrafije pokazuju još više primjera takvog korištenja drvenog materijala. Naprimjer, niz sačuvanih drvenih pločica s područja središnje i istočne Azije pokazuje sklonost korištenja drva tako da se na nj piše tintom.¹⁰ Stoga bi se moglo reći da iako se često kao jedna od glavnih karakteristika epigrafije ističe *urezanost* natpisa,¹¹ ona ne

7 Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica* (Zagreb: Školska knjiga, 3. izdanje, 1991), 3. Slično je definirano u Hrvatskoj enciklopediji: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18112>

8 Prve prijepise natpise su nam sačuvali razni srednjovjekovni putnici, pa zatim razni povjesničari ranoga novoga vijeka. Tek u 19. i 20. s pojavom arheologije u punom smislu riječi možemo govoriti o prelasku epigrafije u ruke arheologije. Izvrstan pregled proučavatelja epigrafskih spomenika na tlu Hrvatske donosi Jadranka Neralić, "Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), 259-332.

9 Zbirka ovih jedinstvenih rukopisa. <https://romaninscriptionsofbritain.org/tabvindol> Ove pločice Stipišić u svojoj knjizi uopće niti ne spominje, što ni ne čudi budući da su tek otkrivene 1973., a pune objave nisu napravljene sve do 2000-ih.

10 Primjer takvog rukopisa: <https://indianculture.gov.in/artefacts-museums/wooden-tablet-12> Još više o problemima definiranja domene epigrafije i paleografije samo na osnovu materijala u: Robert Favreau, *Épigraphie médiévale* (Brepols: Turnhout, 1997), 57-60.

11 Ovo ističemo budući da Stipišić to ne spominje, a on je glavni udžbenik pomoćnih povijesnih znanosti. S druge strane udžbenik antičke epigrafije Roberta Matijašića već u prvoj rečenici ističe *urezanost*. Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju* (Pula: FF Pula, 2002), 9-11. Iako on naprimjer napominje da u epigrafiju spadaju ne samo uklesani nego i naslikani natpisi.

mora biti nužno uvjet za određivanje što jest i što nije predmet proučavanja epigrafije.¹²

Ono što se treba napomenuti u razmatranju epigrafije, barem što se tiče njene latinske komponente jest skoro pa isključivo korištenje majuskulnih oblika pisanja. U epigrafskom smislu u antici možemo govoriti o tri različita pisma: kvadratnoj, rustičnoj i kurzivnoj kapitali.¹³ Posljednja, kurzivna kapitala se koristila za pisanje na "mekšim" materijalima,¹⁴ u kontekstu epigrafije nalazimo je jedino u kontekstu rimskodobnih grafita. U razmatranju daljnjeg razvoja preostaju nam kvadratna i rustična kapitala. One se razvijaju paralelno kroz antiku. Kvadratna je uglavnom rezervirana za kvalitetnije natpise, dok rustična dolazi na predmetima slabije izrade, no ni tu se ne radi strogo definiranim vrstama pisma već o stupnjevima (ne)rustičnosti izvedbe slova, a to je povezano uglavnom s održavanjem određenih omjera visine i nagnutosti slova te zakrivljenosti slova i prisutnosti serifa.¹⁵

Nadalje jedna od karakteristika epigrafskog izražavanja sve do duboko u srednji vijek je određena konzervativnost u korištenju upravo kapitala i njenih derivacija u epigrafskom izražavanju. Rijetki su primjeri korištenja knjižnih pisama na epigrafskim spomenicima ranog srednjeg vijeka.¹⁶ Dakako natpisi nisu posve bili imuni na utjecaje knjiških pisama. Na ranosrednjovjekovnim natpisima itekako je vidljiv utjecaj uncijalnih oblika slova, što je zanimljivo budući da je to vrijeme kad je uncijala kao pismo itekako uzmakla, ako ne i potpuno nestala pod utjecajem raznih lokalnih pisama, te sve rasprostranjenije karoline.¹⁷ U slučaju Dalmacije zanimljivo je korištenje beneventanskog znaka ζ (zeta)¹⁸ za označavanje palatalnih glasova slavenskih jezika. Tek se s pojavom gotice u razvijenom i kasnom srednjem vijeku može govoriti o potpunom preuzimanju književnog pisma za potrebe natpisa, ne samo u majuskulnom, nego i u minuskulnom obliku.

Dvije pojave specifične za ranosrednjovjekovne natpise na kamenu jesu upotrebljavanje slovnih oblika koji nisu posvjedočeni u rukopisnim tekstovima te ponavljanje nekih slova

12 Ovakvom epigrafiju prikazuje i Tomislav Galović, "Hrvatskoglagoljička epigrafija", u: *Hrvatska glagoljica*, ur. Dobrila Zvonarek (Zagreb: NSK, 2008), 20.

13 Stipišić, 1991, 30. Arhajska kapitala nam nije važna budući da ona nestaje puno ranije u razvoju latinskog pisma.

14 I tu je zanimljivo da postoji sačuvan niz olovnih pločica, ali ni one nisu tradicionalne smatrane epigrafskim materijalom, nego paleografskim, makar se radi o metalu

15 Najbolji pregled kod nas u Matijašić, 2002, 32-34.

16 Jedan primjer dolazi iz Španjolske gdje je komad škrljevca iskorišten za pisanje povelje.

<https://tenthmedieval.wordpress.com/2007/07/23/stone-gothic/> Više primjera takvog pisanja u: Manuel Gómez-Moreno Martínez, "Documentación Goda en pizarra" *Boletín de la Real Academia Española* 34/141 (1954), 25-58. To je samo dokaz da se mekan kamen može koristiti kao i drugi „mekani” materijali.

17 Stipišić, 1991. 38; 85-6.

18 Ili ξ (ksi), ovisno kako gledate na posvjedočene primjerke.

stoljećima nakon njihove prve upotrebe, što je rijetkost u tekstovima na "mekanim" materijalima. Ove dvije činjenice, popraćene s rijetkom pojavom točne datacije na natpisima, otežavaju određivanje apsolutnih, ali i relativnih vremenskih okvira korištenja određenih slovnih oblika.¹⁹ Datacije u slučaju dalmatinskih predromaničkih natpisa se povezuju relativnom kronologijom s natpisima u drugim regijama koji sadrže nekakav oblik datacije ili prema kronologiji likovnog ukrasa koji prati glavninu sačuvanih ulomaka.

Natpisi, puno više nego tekstovi na „mekim” materijalima, su opterećeni dodatnim izvanjskim utjecajima koji se također slabo obrađuju u kontekstu epigrafskog istraživanja. To su prije svega javnost epigrafskog teksta i njegova čitalačka recepcija te suodnos forme i teksta. Tu su zanimljiva pitanja uklanjanja i/ili brisanja natpisa.²⁰ Odnos forme, tj. vrste objekta i predmeta na kojega se natpis nanosi je bitan, što se posebno vidi u našem slučaju, budući da on očividno u srednjem vijeku itekako uvjetuje dužinu, sadržaj i izražaj teksta natpisa.

Povijest proučavanja natpisa na području Hrvatske je iznimno duga i bogata istraživačima. No ipak, mnoge teme unutar epigrafije, posebice kasnijih vremena, su nepravedno zapostavljene. Istraživači prije 20. stoljeća nažalost nisu toliko prostora ostavljali pitanju srednjovjekovne epigrafije, već su se uglavnom orijentirali prema antičkoj epigrafiji, sukladno znanstvenim i estetskim praksama toga vremena. Od starijih istraživača epigrafije svakako treba spomenuti njena "oca", Cirijaka iz Ankone, koji je na istočnom Jadranu boravio više puta i sustavno popisivao njegove natpise.²¹ Dakako, u to vrijeme se za mnoge natpise, posebice one koji su se pokazali izuzetno važnima u hrvatskoj historiografiji nije ni znalo, budući da su bili još uvijek zakopani pod zemljom ili skriveni zidovima raznih kasnije sagrađenih građevina. Tek se prvim arheološkim istraživanjima dolazi do većih predromaničkih natpisa na području Dalmacije. Tako godine 1871. mučki župnik don Mijo Jerko Granić pronalazi čuveni mučki Branimirov natpis,²² a 1898. don Frane Bulić pronalazi natpis kraljice Jelene na solinskom Otoku.²³ Slična se istraživanja nastavljaju

19 Na ovo je upozorila Nicolette Gray u njenom već "klasičnom" radu: "The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth Centuries in Italy", *Papers of the British School at Rome* 16 (1948), 161.

20 Za primjere srednjovjekovnih *damnatio memoriae* Vanja Kovačić, „Zabat s formulom zagovora iz Trogira”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35/1 (1995.), 293. Zanimljiv pregled pojave uništavanja spomena na istočnoj obali Jadrana: Igor Fisković, "O primjerima *damnatio memoriae* iz hrvatske baštine", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24 (2007), 481-498.

21 Prikaz njegovih putovanja na našoj obali i hrvatskih mu suvremenika: Tomislav Galović, "The Epigraphic Heritage of the Renaissance Period in Dubrovnik (15th Century)", u: *Classical heritage from the epigraphic to digital. Academia Ragusina 2009 & 2011*, ur. Irena Bratičević i Teo Radić (Zagreb: Ex libris, 2014), 67-70.

22 <https://www.amz.hr/hr/virtualni-muzej/3d-modeli-arheoloskih-predmeta/ulomak-oltarne-grede-s-natpisom-kneza-branimira/>

23 Franko Oreb, "Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj javnosti po izvješćima onodobnoga tiska", *Tusculum* 2 (2009), 206.

i u prvoj polovici 20. stoljeća. Prve veće, sintetske objave nastaju tek iza 2. sv. rata. U kontekstu ranosrednjovjekovne latinske epigrafije Dalmacije istakli bismo Željka Rapanića, Ivu Petriciolija i Vedranu Delongu koji su pristupali natpisima na najsigurniji način.²⁴ Trenutačno je najveća mana, u slučaju Rapanića i Petricolija, starost tekstova, budući da su, kao što smo već u uvodu rekli, u međuvremenu pronađeni mnogi drugi natpisi na području gradova koje su obrađivali – Split i Zadar. Druga mana, koja je zapravo prije problem institucionalnog nepokretanja sustavnih epigrafskih istraživanja nego *crimen* znanstvenika ponaosob, jest pojedinačna obrada gradskih natpisa iz koje na kraju nije nikada nastala njihova sveobuhvatna sintetska analiza. S druge strane stoji Vedrana Delonga, koja je, iako ograničena na područje hrvatske kneževine/kraljevine, uspjela pružiti znanstvenoj zajednici jedini suveren sintetski pregled velikog korpusa ranosrednjovjekovnih natpisa s područja današnje Republike Hrvatske. Veliko je dostignuće izrada bogatih slovnih tablica u svim radovima navedenim radovima, no one nisu nažalost nisu popraćene detaljnom paleografskom analizom. To dakako nije bilo samo stanje hrvatske srednjovjekovne epigrafije, već općih europskih trendova. Tek se u tom periodu, druge polovice 20. stoljeća, počinje ozbiljnije proučavati paleografija natpisa s teorijskog i praktičnog stanovišta u zapadnoeuropskim znanstvenim sredinama koje su institucionalno puno više usredotočene na sustavno proučavanje epigrafskih spomenika.²⁵ U posljednjih nekoliko desetljeća godina na području latinske epigrafije priloge su dali istraživači mnogi istraživači iz različitih znanstvenih područja: arheolozi, povijesničari, povjesničari umjetnosti te filolozi. Među njima su svoj obol razvoju istraživanja srednjovjekovnih natpisa u tome periodu dali istraživači poput Mate Zekana,²⁶ Miljenka Jurkovića,²⁷ Milana Ivaniševića, Tonča Burića, Vanje Kovačić, te mnogi drugi.²⁸ Posljednjih se desetak godina također pojavljuju brojne nove interpretacije već poznatih natpisa uz prigodne obrade novopronađenih natpisa. Mirjana Matijević Sokol je tako obradila jedan relativno novopronađen romanički natpis s otoka Krka,²⁹ i dala

24 Naravno i mnogi drugi su se bavili i bave se ranosrednjovjekovnom epigrafijom. Svakako bi vrijedilo pristupiti toj građi na način da se sastavi bibliografski popis dosad izdanih radova. Željko Rapanić, "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII (1963-1965), 271-314. Ivo Petricioli, "Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra", *Diadora* 2/1960-1961 (Zadar, 1962), 251-270. Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (Split: MHAS, 1996).

25 Da spomenemo neke od lakše dostupnih radova: Ottavio Banti, "Epigrafia medioevale e paleografia: specificità dell' analisi epigrafica", *Scrittura e civiltà* 14 (1995), 31-51; Joaquín María de Navascués, "El concepto de la Epigrafía. Consideraciones sobre la necesidad de su ampliación", u: *Joaquín María de Navascués: Obra epigrafica Vol. I.* ur. Javier de Santiago Fernández et al. (Madrid: NUMISDOC, 2019), 141-158. Također za razmatranje prošlosti, ali i budućnosti hrvatskog epigrafskog istraživanja poticajan je rad Irene Pereira García, "La epigrafía medieval en España: un estado de la cuestión", *Anuario de Estudios Medievales* 47/1 (2017), 267-302.

26 Kao primjer rad: Mate Zekan, "Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa," *Kačić: zbornik fra Karla Jurišića* XXV (1993), 405-420.

27 Miljenko Jurković, "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca: epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10 (1986), 83-89.

28 Radovi ovih troje znanstvenika će se dalje javljati u obradi trogirskih spomenika.

29 Mirjana Matijević Sokol, "Latinska epigrafija otoka Krka od IX. do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji

bogatu novu interpretaciju Višeslavove krstionice.³⁰ Neven Budak i Radoslav Bužančić kliški natpis s imenom kraljice Domaslava,³¹ Jakov Vučić i Mirjana Matijević Sokol sarkofag zadarskog prezbitera Georgija/Jurja,³² a Vedrana Delonga novopronađene ulomke koločepske oltarne pregrade.³³ Pavuša Vežić i Milenko Lončar se ističu jedinom većom sintetskom obradom neke teme; ranosrednjovjekovnih ciborije naše obale Jadrana. U svome su opsežnome djelu dali mnoštvo novih interpretacija dosad poznatih primjera ove vrste crkvenog namještaja, te pregledno prikazali dosadašnja istraživanja i relevantnu literaturu.³⁴ Pojavljuju se također radovi koji problematiziraju natpise u širem povijesnom kontekstu. Osim već spomenute rasprave o Višeslavovoj krstionici ističe se nedavno objavljen rad Ivana Basića o zadarskom nadbiskupu Ursi.³⁵ S druge je strane Arsen Duplančić vješto pokazao u svojim radovima o splitskoj kulturnoj baštini kako arhivski dokumenti i stare fotografije mogu biti izvrstan izvor za proučavanje natpisa, a i druge arheološke građe koja je u međuvremenu zametnuta.³⁶ Kao što vidimo epigrafija se pokazala plodnim tlom za istraživanja hrvatskih znastvenika, no uglavnom je služila kao ispomoć u drugim istraživanjima poput glavnog datacijskog elementa ili koroboracije u datiranju određenih povijesnih pojava i anepigrafičkog kamenog namještaja i arhitekture. Još uvijek ostaje jako puno prostora za bavljenje epigrafijom kao zasebnom znanosti.

novopronađenog natpisa u gradu Krku”, u: „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić”: Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića 1920. – 1999. ur. Tomislav Galović, 739-758. Zagreb: HAZU, 2011. Uskoro bi trebala biti objavljena i knjiga profesorice Sokol u kojoj će se objaviti svi njeni dosadašnji radovi s polja epigrafije što će tvoriti cjelinu s dosad objavljenim radovima o diplomaciji i medijevistici. Zahvaljujem profesoru Tomislavu Galoviću za uvid u još neobjavljeni rukopis knjige.

- 30 Mirjana Matijević Sokol, "Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava", *Croatica Christiana periodica* 31/59 (2007.), 1-31. Pregled literature i rasprave o Višeslavovoj krstionici u: Ines Kajdiž, "Višeslavova krstionica - problem podrijetla i datacije", *Rostra* 9 (2018), 71-88.
- 31 Neven Budak, "O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu," *Historijski zbornik LXIV* (2011), 317-320. Radoslav Bužančić, "Crkva sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42/1 (2011), 29-62.
- 32 Jakov Vučić, "Georgius peccatvr presbiter et reclusvs", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106 (2013), 231-247. Mirjana Matijević Sokol, "Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene", *Tusculum* 10/2 (2017), 82-83.
- 33 Vedrana Delonga, "Pisana uspomena na jednu sestru i kraljicu s Koločepa", *Starohrvatska prosvjeta* III/34 (2007), 199-211.
- 34 Pavuša Vežić i Milenko Lončar, *Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.) Lončar je pisao i pojedinačne radove o natpisima, posebice s prostora Kotora: Milenko Lončar, "Pjesma jača od kamena? Natpis s jednog ili više kotorskih ciborija," *Ars Adriatica* 10 (2020.), 47-56.
- 35 Ivan Basić, "Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra," *Starohrvatska prosvjeta* III/44-45 (2017-2018.), 154-179.
- 36 Njegove radove ćemo kasnije spominjati u obradi splitskih natpisa.

Analiza natpisa

Natpisi koje obrađujemo su uglavnom sadržajno kratki; radi se ponajčešće o jednoj ili dvije rečenice teksta koje su isto tako većinom sačuvane u izrazito fragmentarnom obliku. Njihovoj kraćini je jednim dijelom razlog loša očuvanost spomenika i njihovo učestalo uništavanje tokom povijesti, a drugim sama priroda natpisa, što vidimo iz onih koji su sačuvani čitavi, a svejedno kratkog sadržaja.

Brojačno se radi o 43 različita natpisa, koji su često sačuvani u dva ili više ulomaka. Što je donekle bilo očekivati, više je natpisa sačuvano s područja grada Splita, njih 31; dok je s područja Trogira sačuvano 12 natpisa.³⁷ Većinu je natpisa moguće barem donekle precizno smjestiti u prostor. Vremenski možemo reći da su skoro svi natpisi nastali između druge polovice 8. i prve polovice 11. stoljeća. Izuzetno za nekolicinu jako fragmentarnih ulomaka iz Splita ne možemo s apsolutnom sigurnošću mogućnost datiranja u drugu polovicu 11. ili čak u početak 12. stoljeća, ali smo ih uključili u izbor budući da su navedeni u literaturi kao predromanički ili ranosrednjovjekovni te nisu drugdje obrađeni iz paleografskog aspekta.

Prva razina analize koju ćemo obaviti je sadržajno-jezična. Kao što smo već rekli, tekstovi u pitanju su kratki, svega jedna do dvije rečenice. Taj opseg je uvjetovan time što su svi natpisi koje smo obradili, izuzev jednog dijela natpisa ciborija, uklesani na oltarne pregrade ili nadvratnike. Od ukupnog broja natpisa njih trinaest, svi iz Splita: S1, S7, S8, S9, S13, S15, S16, S19, S20, S27, S28, S29 i S30; su djelomično ili potpuno nejasna sadržaja.³⁸ Od nekih je sačuvana ili se da rekonstruirati samo jedna ili dvije riječi: T7, T8, T9, S5, S9, S16, S20, S29, S30, S31. Preostali natpisi su sačuvani u znatnijoj mjeri, ili im se da, naravno ako je takvo čitanje opravdano, rekonstruirati veći dio teksta. Postoji i primjera radiranih natpisa, a i kraćih natpisa bez slikovnog materijala, koje smo uzgredno spomenuli, te ih nismo uključivali u ukupan broj obrađenih natpisa.

Iz čitljivih natpisa (uključujući i dvije moguće rekonstrukcije) možemo izvući neke informacije o sadržaju i jeziku. Zbog količine pouzdano sačuvanog teksta o jeziku je moguće reći malo toga, no ipak se očituju neke zanimljive karakteristike postklasičnog latiniteta. Dalekosežne promjene u morfologiji su bile potpomognute raznim promjenama u realizaciji fonetskoga inventara latinskoga jezika. Na natpisima T3 i S22 posvjedočeno je ispadanje glasa /h/, a na S17

37 Tu ubrajamo samo natpise koje smo popratili analizom. Kao što smo napomenuli drugdje postoji još raznih radiranih i natpisa posvjedočenih samo prijepisom, čime se broj penje na oko 50 poznatih (ulomaka) natpisa.

Moguće je kao što će se vidjeti ukupan broj ipak malo manji ako se neke komade uspješnom može spojiti u jednu cjelinu.

38 Svakako većinu smo natpisa probali, koliko smo uspjeli, rekonstruirati.

hiperkorekcija „horatorium” mjesto „oratorium”. Natpisi T5 i T10 pokazuju "otvaranje" prednjeg zatvorenog vokala /i/,³⁹ "benedectus" i "Cepriani" mjesto "benedictus" i "Cypriani". Na natpisu S3 vidimo pojednostavljenje dugih suglasnika: "eclesiam" za "ecclesiam". Da je gubljenje nominativnog -s# i prelazak -u# > -o# već tada bila učestala pojava pokazuje T3 gdje umjesto očekivanog ablativa "cognato meo Petro" stoji "cognatu meo Petrus".⁴⁰ Nadalje slične probleme sa slaganjem padeža uvjetovane fonološkim promjenama vidimo na natpisu T10 gdje umjesto "templum venerabile" stoji "templum venerabilis", što je jasan pokazatelj raspadanja kategorije srednjega roda uslijed promjene -um# > -o# kojom se u poznom latinitetu srednji rodom izjednačava s muškim rodnom koji je prošao promjenu s istim krajnjim rezultatom -us# > -o#.⁴¹ Istu promjenu kategorije roda nalazimo i na natpisu S2 gdje "hunc" stoji mjesto "hoc".⁴² Zamjenu padeža uzrokovane tim pojavama vidimo na natpisu S10 gdje stoji kao ak. "istus cancellus fabricavimus" umjesto "istum cancellum fabricavimus". Na natpisu S22 nalazimo primjer disimilacije po mjestu tvorbe -mp- > -np-, riječ „inperium” te dekliniranja imenica 2. deklinacije po 3., ime „Martinus” s g. jd. „Martinis” umjesto „Martini”.

Ipak sve u svemu natpisi na obali istočnog Jadrana u ranom srednjem vijeku pokazuju zamjetno znanje latinskog u njegovu srednjovjekovnome obliku.⁴³ Kontinuitetu upotrebe latinskoga u učenome registru su još više dokaz formule poput "De donis dei" na natpisu T11. Ta je formulacija poznata već iz kasne antike, a u posebno čestoj upotrebi je tokom ranog srednjeg vijeka.⁴⁴

Neke formule i sintagme poput one "Aspicite depictum", na natpisima S21 i S25 su posebno zanimljive budući da dokazuju da su crkve u ranom srednjem vijeku također bile bojane/oslikavane iznutra, što je jedan od aspekata crkvene umjetnosti koji je najviše stradao u minulim vremenima.

Jedna vrsta formula koja se javlja više puta na splitskim natpisima je vezana uz ulazak i

39 Pod uvjetom da je čitanje "Cepriani" u T10 točno.

40 Vokali možda pokazuju nekakvu međufazu ili vokal čija je kvaliteta negdje između klasične realizacije tih dvaju samoglasnika dok je -s# očita hiperkorekcija budući da ga u ablativu ne bi trebalo naći.

41 O razvoju latinske 2. deklinacije u romanskim jezicima u: Pavao Tekavčić, *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)* (Zagreb: Kućna tiskara Sveučilišta u Zagrebu, 1970), 175-6.

42 Naša saznanja smo poduprli s navodima u katalogu: Ante Milošević ur., *Hrvati i karolinzi: drugi dio, katalog*. Split: MHAS, 2000.

43 O odlikama tzv. vulgarnog i kasnijeg srednjovjekovnog latiniteta s pregledom relevantne hrvatske literature i izdanja povijesnih spomenika: Mirjana Matijević Sokol i Tomislav Galović, *Srednjovjekovni latinski – Latinitas medii aevi* (skripta za predmet *Srednjovjekovni latinski I. i II.*), (Zagreb: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009).

44 Milošević ur., 2000, 146. Kratak, ali iznimno važan pregled povijesti te formule donosi don Frane Bulić: "Osservazioni sulla formola *De donis dei* nelle iscrizioni cristiane in Dalmazia", *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXV (1912), 43-45.

izlazak štovatelja u/iz crkve. Natpisi na kojima se da pouzdano rekonstruirati takav sadržaj su S5, S6, S14 i S18. Također velika je mogućnost da je S7 sličnog sadržaja, no budući da se ništa osim riječi "pax" ne može sa sigurnošću rekonstruirati ne možemo ga s potpunom sigurnošću uključiti u tu skupinu. Među njima se posebno ističe S18 koji je napisan na način da je natpis lijevog kraka napisan zrcalno rotiranim slovima što stvara posebnu dinamiku teksta.

Postoje četiri natpisa na kojima se može s manjom ili većom sigurnošću reći da se radi o citiranju književnih djela. To su T4 na kojem pronalazimo ulomak Psalma, T5 s ulomkom himne *Sanctus*, S3 čija je druga rečenica sasvim moguće citat s podrijetlom u biblijskom, kršćanskom latinitetu, iako je tada ta rečenica mogla postići gnomički status te se ne treba nužno smatrati citatom, i S9, ako je naša rekonstrukcija moguća, kao citat egzulteta. Natpis S22 se može smatrati jedinim originalnim pjesničkim djelom, iako se osjeti postojanje starijeg pjesničkog uzora.⁴⁵ Javljanje takve vrste pjesničkog izražaja je jako zanimljivo budući da je uglavnom rezervirano za pogrebne natpise, dok se ovdje radi o nadvratniku.

Na natpisu S12 se ističe formula poznata pod imenom Judine kletve, inače sačuvana isključivu u diplomatskim izvorima. Primjeri su široko rasprostranjeni kroz srednjovjekovnu Europu, na više jezika, uključujući i hrvatski teritorij.⁴⁶

Jedna od učestalijih grupa natpisa su donatorski, koji su sastavljeni stereotipno. Na njih sedam nailazimo imena ili titule graditelja: T1, T3, T7, T12, S10, S22, S23. Vjerojatno su u toj kategoriji i natpisi: S20 na kojem je samo posvjedočeno ime, lako se može raditi o imenu graditelja; S3 na kojem se ne spominju osobe, nego samo objekt gradnje; T6 i S31 koji samo nose datacijsku formulu te T9 i S30 (ako se prihvate rekonstrukcije koje smo mi ponudili) koji spominju čin gradnje.

Istaknuli bismo natpis S10 na kojem se osim donatora spominju imenom osoba koja je izradila gredu te latinski termin koji su koristili za označavanje izrađenog predmeta: "cancellus". Nadalje valja spomenuti S17 na kojem je sačuvan završetak imena graditelja „us”, njegova titula „diaconus” te objekt kojeg gradi „horatorium”

Ovo je zasigurno samo manji dio ukupne produkcije natpisa, posebice kad se uzme u obzir broj objekata koji su do danas sačuvani.

Nijedan natpis nažalost nije datiran, ali tri pokazuju da je datacija u jednom trenutku bila

45 Rapanić, 1971, 288.

46 Archer Taylor, "The Judas Curse", *The American Journal of Philology* 42/3 (1921), 234-252. Jedan hrvatski primjer u: Samuel Puhiera, "Judex, dux Marianorum", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, I/1 (1959.), 15.

prisutna: T6, S26 i S31. Na natpisima T6 i S26 se po svemu sudeći radilo o dataciji točnom godinom, a na S31 o relativnoj dataciji po vladavini neke važne sekularne ili vjerske ličnosti, pošto se spominje samo riječ "temporibus".

Ono na što najčešće nailazimo na natpisima, a važno je inače istraživačima koji proučavaju natpise radi njihovog sadržaja su spomeni svetaca.⁴⁷ Redom su to:

Trogir – sv. Lovre T1; neoimenovani sveti T8; sv. Ciprijan T10; Mihael Arkandjel T11

Split – sv. Ivan Krstitelj S4; sv. Kuzma i Damjan S11; sv. Marija S12; Mihael Ark. S17 i S19; sv. Martin S22; Sisveti S24; nepoznati svetac S29, sv. Toma (?) S16

Osim svetaca spominju se dakako Krist i Gospodin. U invokaciji u T2, T3 i S22, citatu T4, S3, dataciji T6, formuli T11, S21; nejasan kontekst spomena S13, S29.

Radi preglednosti povijesnom analizom natpisa ćemo se pozabaviti pri obradi natpisa.

⁴⁷ O hagionomima grada Splita više u: Marina Marasović-Alujević, *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici* (Split: Književni krug, 2003).

Epigrafsko-paleografska analiza

Epigrafska paleografija je poseban aspekt epigrafske produkcije koji se najslabije proučava. Koliko puno posebnih studija i sinteza postoji posvećenih isključivo paleografskim osobinama književnih i diplomatskih tekstova toliko malo sličnih studija postoji, bilo na pojedinačnoj ili sintetskoj razini, koje se bave isključivo paleografijom slova epigrafskih spomenika. Kao što smo napomenuli ranije, uglavnom su istraživači iz, na planu proćuvanja epigrafije, bolje organiziranih romanskih zemalja upozoravali na problematiku paleografskog istraživanja epigrafskih spomenika.⁴⁸

Jedan od stalnih kamena spoticanja jest puno teža mogućnost uspostavljanja toćno vremenski odrećdenih dionica razvoja slovnih oblika na epigrafskim spomenicima budući da nam nedostaju dvije stvari koje su uobićajene za književne i diplomatske tekstove. Prvo je prije svega datacija. Iako i meću književnim i diplomatskim tekstovima postoji mnogo onih koji su nedatirani ipak je često moguće zbog kolićine proizvodnje i duljine tekstova uspješno datirati književne rukopise ukvirno unutar stoljeća, pa i desetljeća,⁴⁹ a nedatirane diplomatske tekstove još lakše datirati unutar manjeg vremenskog razdoblja budući da su oni koji nose datacije uglavnom toćno datirani u godinu i dan kad su nastali.⁵⁰ Drugi problem, isto već spomenut, jest opseg tekstova kojima raspolazemo. Naime, epigrafski spomenici su često jako kratki te je veoma teško uspostaviti tablicu za ćitav abecedni niz slova ćime bismo mogli dati konkretne zakljućke o duktusu natpisa i tako stvoriti kvalitetne usporedbe. Također nedostaje kemijskih analiza ostataka iz pronaćdenih natpisa koji bi možda mogli pomoći u dataciji, dok su s druge strane kemijske analize materijala itekako uznapredovale u svijetu kodikologije i diplomatike.⁵¹

Mi ćemo dati pregled razlićdanih varijanti slova nižući slova abecedno. Neka slova, poput J, K, Y i Z uopće nisu posvjedoćena na našim natpisima, dok su druga poput B, F, G, H, Q, X, ... jako rijetka, iako meću njima ima varijanti koje bi se mogle pokazati zanimljivima za dataciju natpisa. Najćešće se javljaju slova poput A, E, I, N, O, S, T ... Neka meću njima, poput A i O, pokazuju znatne morfološke razlike, dok su druga poput I, S, T uglavnom jednako izvedena na svim

48 Dobar i lako dostupan pregled ovoga pitanja u: Banti, 1995, 31-51. Posebno 35. gdje govori o problemima datacije.

49 Dakako i danas tko god se ozbiljnije bavi kodikologijom nailazi na ozbiljne greške u datacijama, što je sasvim prirodno budući da se povećanjem našeg znanja o rukopisima i njihovoj tradiciji unaprjeđuju spoznaje o dataciji.

50 Problemi s datacijom i kronologijom se ogledaju i u razlićdanim stilovima datacije koji su bili aktivni tokom srednjega vijeka. Srednjovjekovnu kronologiju u širem europskom kontekstu obradio je Tomislav Galović u radu: "Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi", *Historijski zbornik* LVIII (2005), 39-52.

51 Popis dosadašnjih radiokarbonskih analiza rukopisa na: <https://brentnongbri.com/2023/02/22/radiocarbon-analysis-of-papyrus-and-parchment-manuscripts-a-list/> O drugim vrstama prirodnozastvenih istraživanja rukopisa: <https://heritagesciencejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40494-018-0176-3>

natpisima, pa ćemo njima posvetiti i manje pažnje. Slova U i V ćemo obraditi skupa budući da se ona u to vrijeme koriste naizmjenice.

A

Na prostoru Trogira slovo A je posvjedočeno na 7, a u Splitu na 16 natpisa. U raspodjeli različitih morfoloških oblika vide se znatne razlike. Za Trogir je specifičan tip u obliku gr. slova Λ (lambda), kojeg ne nalazimo na splitskim natpisima, ali s vremena na vrijeme je prisutan na natpisima hrvatske Dalmacije.⁵² Nadalje nalazimo oblik sa srednjom hastom prepolovljenom po sredini. On se javlja isto u više oblika – s obzirom na vrh slova. U Trogiru se javljaju oblici s izraženim serifima: T1, T12; dok su u Splitu prisutni oblici bez serifa: S2, S7, S21, S22, S26; te oblik s horizontalnom hastom namjesto serifa: S1, S19. Iduće dolazi „klasično” kapitalno A: u Trogiru blago nakošenog oblika – T10, T11 (možda i T2); u Splitu S17 i S21 nešto užih proporcija. U Splitu na natpisima S6 i S23 slovo A ima oblik kojem gornji dio slova ne završava u „špic”, a na natpisima S24 i S25 završava s horizontalnom hastom kao u S1, S20. U Splitu se nalaze tri uncijalna A: S10, S14 i S22, iako su sva tri oblika jako morfološki različita vidi se kod svih utjecaj uncijale. Teško je reći išta za S12 budući da se slabo nazire, a S28 je više nalik na uncijalno, no s izuzetno dugom horizontalnom hastom (ili se radi o ligaturi AT/TA), kojeg vremenski vjerojatno treba smjestiti u nešto kasniji period.⁵³

B

Slovo B se u Trogiru javlja na dva natpisa: T5 i T10; u Splitu na sedam: S2, S4 (u dva različita oblika), S6, S10, S17 te S18. Uglavnom su istih morfoloških osobina, preuzetih iz rimske kapitale, ističu se samo oblici na S4: jedan je „klasično” B u kojem se lukovi ne spajaju na vertikalnoj hasti, a drugi je minuskulno slovo B bez gornje kružnice. Morfološki su drugom primjeru najbliži natpisi br. 60 i 75 kod Vedrane Delonga.⁵⁴

C

Slovo C je također jedno od onih bez znatnih morfoloških razlika. Posvjedočeno je na devet trogirskih natpisa, jedino se ističe T3 kvadratnog oblika; ostali su klasični zaobljeni primjerci. U Splitu se nalazi na 16 natpisa, na četiri se: S3, S10 (skupa sa zaobljenim), S21 i S 26 (isto sa zaobljenim) nalaze kvadratni oblici. Osim njih zanimljiva je oblika slovo C na S19 blago spuštene

52 Delonga, 1996., 393, 394, i drugdje.

53 Da se ne opterećuje tekst, tablice sa svim slovima će biti posebno priložene.

54 Delonga, 1996, 398-9. Iako nije u tablicu upisano, B je sačuvano u natpisu 60, cf. 93.

vertikalne haste na gornjem dijelu.

D

Slovo D je posvjedočeno na četiri trogirski i jedanaest splitskih natpisa. Ističu se T5 u obliku grčkog slova Δ (delta) te S2, S17 i S26 uncijalnog oblika. Ostali primjerci su manje više klasičnih uzusa, izuzetno kvalitetno je izvedeno na S3.

E

Iza slova A jedno s najviše sačuvanih primjera, no u znatno manje morfološki različitih oblika. Možemo ih podijeliti na kapitalne i uncijalne. Uncijalni su S2, S4, S5, S7, S19, S24, S25, S26, S29. Kapitalni i uncijalni T2, S9, S11. Ističu se S4 u obliku zrcalno okrenutog slova 3 i S5 sa spojenom gornjom i srednjom hastom. Od kapitalnih S1 ima znatnije zaboljenu vertikalnu hastu.

F

Slovo F je jedno od slabije posvjedočenih i s jako malo različitih varijanti. U Trogiru postoje samo dva primjera; oba kapitalna: T6 i T7; u Splitu postoje četiri: S2 (blago prema dolje svinute vertikalne haste), S4, S10 te S24 uncijalnog oblika vertikalne haste lučno spojene s gornjom horizontalnom.

G

Slovo G je također jedno od slabije posvjedočenih slova, ali sa znatnim varijacijama u obliku. U Trogiru ga nalazimo na natpisma T3 (kvadratasto G s isturenom vertikalnom hastom prema dolje), T7 (kapitalno G s prevelikom srednjom hastom), T11 i T12 polukružnog oblika s isturenom srednjom hastom prema dolje. U Splitu ih je osam: S1, S4, S10, S12, S17, S21, S23 i S26. Imaju ili spiralnu srednju hastu (S1 i S10 blaže spiralne) ili „repić” poput S12 i S17, slično kao T11.⁵⁵ Izuzetno na S26 spirala izlazi prema vani.

H

Slovo H je sačuvano u Trogiru dvaput, u Splitu osam puta. Sve su mahom kapitalni oblici, neki više ili manje unutar pravilnih mjera kapitalne. Izuzetno dobro izvedeno na S13.

I

Najviše puta je zasigurno posvjedočeno slovo I, javlja se na skoro svim natpisima, no

55 Spiralni nalik Delonga, 1996, kat. br. 118 (156; 403), “isturene haste” kat. br. 8 i 144 (51; 181; 393; 406).

morfološki je posvema nezanimljivo. Kao i na natpisima s hrvatskog teritorija, radi se o obliku "štapića" manje ili više skladno izvedena, ovisno o natpisu. Izuzetnih oblika nema.

L

Još jedno paleografski manje zanimljivo slovo je L. Javlja se u Trogiru na pet, a u Splitu na jedanaest natpisa. Svi primjeri su kapitalni, mahom sličnih proporcija. Najneobičniji oblik je na S22 na kojem horizontalna hasta počinje visoko te se spušta pod kutem.

M

Slovo M je jedno od slova koje se najčešće krati u latinskoj epigrafiji. Njegovo prisustvo se uglavnom označava "tildom." Ali često ga se i piše, pa ga u Trogiru nalazimo na sedam, a u Splitu na dvanaest natpisa. Istakli bismo T2 jako kratkog središnjeg dijela i blago zaobljenih bočnih hasta, T3 ukošenih bočnih hasta, S10 loše izvedenih središnjih hasta, S11 uncijalnog oblika, S12 zaboljenih središnjih hasta te S20 nakošenih bočnih hasta.⁵⁶

N

Slovo N je također često posvjedočeno. U Trogiru ga *nema* na T4, T8, u Splitu ga nalazimo na trinaest natpisa. Morfološki bismo ih mogli razlikovati po tome kako se pruža srednja hasta, tj. spaja li se na rubovima ili pri sredini slova, ali to se ne čini datacijski relevantnim, već se radi samo o tendencijama dukturna klesara. Istakli bismo jedino S18 s zanimljivo oblicima hasti što bi se moglo smatrati uncijalnim utjecajem.

O

Slovo O je jako često na natpisima. Dolazi u više morfoloških oblika. Istakli bismo kapitalni ovalni koji je i najčešći, romboidni na T3, T12 i S21, oblik "suze": T7, S13, S22, S23; "jajoliki"/sa središnjim isturenjem: T9, S3, S10, S24, S25 te poseban romboidni sa produženim hastama u obliku "ljestvi" (#) na S2.

P

Slovo P se javlja na natpisima četiri trogirski i dvanaest splitskih natpisa. Morfološki su svi primjeri identični, neki se čine zaboljenijim u spoju s vertikalnom hastom, no to ni ne možemo posebno ustvrditi zbog kvalitete reprodukcija u literaturi.

Q

⁵⁶ Kod S20 se možda radi i slovu A, o tome više na stranici posvećenoj tom natpisu.

Jako je rijetko posvjedočeno slovo Q, a u svim potvrđama je drugačije izvedeno. Najviše nalikuju T11 i S10 "jajolikog" tijela upisane vertikalne haste. Na S2 i S22 su primjeri u obliku zrcalnog slova P, slično modernom minuskulnom "q". Primjer na S8 je sličan modernom broju "2" sa spiralno upisanim lijevim krakom. Slovo Q natpisa S12 je oblika kapljice s gornjim i donjim dijelom koji ide u "špic". Zbog idiosinkratičnosti oblika slovo Q bi moglo biti dobar kandidat za daljnju analizu u datacijama.⁵⁷

R

Slovo R je također slabo morfološki razvedeno. Svi primjeri su jako slični, proizašli iz kapitale. Razlike su uglavnom u veličini izvedbe kružnice slova i u tome izlazi li ukošena hasta iz vertikalne ili kružnice, no ne čini se da to može pomoći u stvaranju lakše datacije. U Trogiru ima sedam primjera, u Splitu četrnaest.

S

Slovo S je jako često, no mahom istog oblika, kapitalnog podrijetla. Također nema karakteristika koje bi pomogle u izradi datacijskih tablica stvorenih prema obliku slova. U Trogiru ga *nema* samo na tri natpisa, a u Splitu je prisutno na njih osamnaest. Istakli bismo jedino "srpoliki" oblik na natpisu S26.

T

Još jedno u nizu slova koja su učestala, ali jako slabo razvedenih oblika je T. Primjeri su kapitalnog uzusa, proporcijama međusobno jako slični. Istakli bismo primjere na T2 gdje je slovo oblikovano kao križ, te na T6 gdje nailazimo na primjer s dosta velikim horizontalnim krakom ispod kojeg su s obje strane upisana slova koja mu prethode/slijede (slijed slova je „iti”). Istakli bismo još primjere koji imaju znatnije spuštene serife gornje haste: T10, S25 i S29.

U/V

U istu smo skupinu stavili slova U i V budući da je njihova distribucija u vrijeme predmodernog latiniteta uglavnom povezana s estetikom autora ili kulturnog miljea. Oblik koji odgovara današnjem U je posvjedočen na: T5, T10 (djelomično sačuvano), S2, S10, S11, S12. Ostali primjeri su svi slova V. Nekakva varijanta između slova U i V je posvjedočena na T1, lijeva hasta mu se zaobljava i spaja u „špic” s desnom hastom na njenom dnu. Slova V mogu biti ravnih

⁵⁷ Primjer na S8 nalikuju kod Delonge, 1996. kat. br. 60 (398) što bi onda moglo datirati taj ulomak također u 11. stoljeće. Primjeri na T11 i S10 nalikuju ibid, kat. br. 187. (409).

bočnih stranica ili blago zaboljenih (konveksno - S4 i konkavno – S1, S22, S24). Ističe se primjer na S8 kojemu je lijeva hasta blago produžena ispod spoja hasti. Oblici slova U dolaze u dvije varijante: razlikuju se po desnoj hasti koja ili završava u visini donje crte pisanja ili se produžuje u oblik „stope” ispod razine pisanja (S2, S10). Jedino na natpisu S26 nailazimo pouzdano i na U i V na istom natpisu.

X

Posljednje i najrjeđe od slova je X. Javlja se samo šest puta: T4, S6, S7, S14, S20 i S22. Oblikom su svi primjerci jako različiti. Na natpisu T4 je izduženo i zaokrenuto van okvira klasičnih proporcija, a haste mu se sijeku pod (približno) pravim kutem. Na S6 je pravilno zaokrenuto, ali kao i T4 predimenzionirano. Na S7 je nejasna izgleda, prije svega što je slika po kojoj smo radili loše kvalitete, ali i s toga što je dio kamena otučen. Koliko se razabire vidi se vertikalna hasta s koje na obje strane izlaze dijagonalne haste, nalik ćiriličnom slovu ж. Primjer na S14 isto kao S6 ima haste koje se sijeku pod pravim kutom, no dimenzije su bolje proporcionirane. Primjer na S20 je jedini koji se približava klasičnim proporcijama kapitale, no jedna haste je zavinuta što je više odlika uncijale (slično kao i sa slovom N s istog natpisa). Primjer sa S22 je oblikovan na način da je jedna hasta protegnuta kroz čitavo slovo, dok je druga razlomljena na dvije tako da slovo ostane unutar proporcija drugih slova na natpisu.

Iduće po redu paleografski zanimljivo su razne *litterae mixtae, insertae, columnatae* te skraćence. Njih nalazimo u Trogiru na skoro svim natpisima: T1, T2, T3, T4, T6, T8, T11; a u Splitu na: S2, S4, S5, S10, S12, S13, S17, S19, S20, S20, S21, S22 i S24

Skraćence su uglavnom *nomina sacra*: T1 – sancti; T2: domini; sancta; T3 – domini; T4 – deus; T6 – Christo; T11 – domini, sancti; S2 – domino; S4 – Iohani, sancti; S12 – dominum, sancte; S13 – domini; S17 – deo; S20 – Iohani (možda je ovdje i osobno ime); S22 – deus; S24 – sanctorum

Rjeđe se krata druge riječi: T2 – nomine (iako se ovo može smatrati i kao dio *nominis sancti*); T3 – anima, noster (iako bez ikakve oznake kraćenja), pro; T6 – annus; S10 – noster; S22 – nomen, ecclesiae, presbyter, per, nostri; S23 – presbyter; S24 – omnium (isto dio *nominis sancti*). Postoji primjera kraćenja samo nastavaka poput "-nus" na S23 i u kombinaciji s drugom skraćenicom poput "-rum" u "sanctorum" na S24.

Najrezvedniji sustav ligaturiranja u Trogiru nalazimo na natpisu T3. Nalazimo upisana slova (I

unutar D), ligaturirana TA, TRU i jedan kompleksan spoj nalik monogramu – TEMPLUM. U Trogiru nailazimo na još jedno upisivanje – T4 (S unutar D) te ligaturiranje – T8; ligatura UM.

U Splitu su ligature nešto rjeđe s obzirom na broj natpisa.: S5 – ligatura ET, S10 ligatura NR, S12 ligature NE i UM, S20 ligatura HE, S21 ligature CI, LI, TA i TE, S23 ligatura PE, S26 dvoslovne ligature ET, MN i OR te višeslovan LAUDE. Najopširnije je ligaturiran S22 – AT, MAR, NE, TE, TU, UB.

Usporedba s natpisima drugih područja Hrvatske i Europe

Iako je produkcija natpisne građe na području Hrvatske i Dalmacije izuzetno bogata, o njoj je sintetski jako malo dosad napisano prije svega što je toj temi teško pristupiti teško o njoj pisati. Prije svega radi se o dužini te sačuvanosti natpisa. Drugi faktor je obrađenost materijala. Dosad je zbog svoje historiografske i kulturne važnosti najbolje obrađen materijal s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske kneževine/kraljevine. Crteži, fotografije i transkripcije su izuzetno kvalitetno odrađene, što nije uvijek slučaj s ostalom građom. Posljednji faktor je velika idiosinkratičnost natpisa, posebice onih koji sadrže datacije ili spomene ličnosti pomoću kojih bi mogli datirati inače nedatibilne natpise. Tu bi na prvi pogled mogao biti zanimljiv ciklus natpisa sa spomenom kneza Branimira. No već prvim pogledom na njih se utvrđuje da su, barem u pogledu paleografije, izuzetno drugačiji od natpisa koje nalazimo na području gradova. Kod mućkog natpisa vidimo količinu ligatura i skraćenica bez usporedbe u našem korpusu, a na natpisima poput onoga iz Ždrapnja ili Nina vidimo slovne oblike koji ne možemo usporediti ni s čim nama poznatim na području Splita i Trogira.⁵⁸ Na navedenim se natpisima vide veće sveze s drugim natpisima toga područja poput Gastihina iz sv. Spasa s vrila Cetina, koji iako je dosta drugačiji od spomenuta dva ukazuje na njihovu veliku tendenciju prema uncijalnim oblicima slova koji su rijetkost u gradovima.⁵⁹

Dakako određene sličnosti postoje među natpisima različitih kulturnih ambijenata, što smo donekle pokazali u analizi pojedinih slova i njihovih raznolikih oblika. Sličnosti se oslikavaju i u drugim aspektima natpisa, poput sadržajnog i funkcionalnog. Na planu sadržaja nailazimo na slične formule po čitavom teritoriju istočnog Jadrana. Prije svega bismo istakli čestu pojavu posvetnih natpisa u kojima se spominje ime donatora te pojedinih članova njegove obitelji. Najčešće se radi o ženi i djeci, ali javljaju se i drugi članovi obitelji, poput roditelja i rođaka. Uz njih se također spominju svetci kojima su objekti posvećeni, te u slučajevima s područja hrvatske uprave, vladara u čije je doba natpis sastavljen. Drugi tip formula čest na čitavom teritoriju obale i zaleđa je vezan uz posvetu onih koji ulaze i izlaze iz crkve. One dolaze također u više različitih oblika, no s istom namjerom. Sa sadržajnom su povezane i funkcionalne sličnosti građe. Većina epigrafske građe, unutar konteksta crkvenog namještaja i arhitekture, i iz obalnih gradova i zaleđa se nalazi uklesana na nadvratnicima i dijelovima oltarnih pregrada.⁶⁰ Ipak, na teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske,

58 Delonga, 1996, 207; 252.

59 Ibid, 88.

60 Ovdje treba svakako spomenuti i nadgrobne natpise i sarkofage, ali kao što rekossmo oni neće ući u naš odabir tako da ih s namjerom izostavljamo.

pronalazimo natpise češće i na ulomcima drugih oblika namještaja, poput ciborija, transena, križeva, ograda ambona, itd. koji nemaju pandana u predromaničkoj građi Splita i Trogira. Upadljivo je slaba sačuvanost zabata oltarne pregrade. Tek je veći broj njih sačuvan, i to u Splitu, s kraja 11. stoljeća, što spada pod ranoromaničku produkciju.

Osim s područjem hrvatske vlasti, usporediti valja i s drugim gradovima istočne obale. Na tome planu Splitu i Trogiru konkuriraju u kvantiteti, ali i kvaliteti proizvodnje Kotor i Zadar. U Zadru se sačuvao velik broj ulomaka arhitrava koji su sadržajem i izgledom u mnogočemu slični našoj građi - votivni natpisi na arhitravima, religijski citati i parafraze, ...⁶¹ Isto tako na području Kotora pronalazimo više natpisa među inače bogatom predromaničkom i ranoromaničkom građom toga područja.⁶² Dakako natpisi se nalaze i na drugim područjima i gradovima, poput kvarnerskih i južnodalmatinskih otoka te grada Dubrovnika.

Što se tiče usporedbe s drugim područjima jakih centara predromaničke proizvodnje tu se vide i sličnosti i razlike. Prije svega radi se o funkcionalnim razlikama između crkvenog namještaja. Npr. u susjednoj Italiji pronalazimo puno više natpisa na ciborijima koji su puno popularniji nego na našoj obali. U malim crkvama istočnojadranskih gradskih cjelina oltarne su pregrade, kao svojevrsna redukcija ciborija, stekle iznimnu popularnost. Na sadržajnom se planu vide neke sličnosti budući da posvetni natpisi u obliku u kojem se na hrvatskoj obali uglavnom nalaze na dijelovima oltarne pregrade u Italiji smješteni na ciborije.⁶³ Uz njih još su popularne dvije vrste natpisa koje uopće ne nalazimo na našem ozemlju. To su pogrebni natpisi na pločama te natpisi u obliku isprave. Epitafi se na našoj obali u tome periodu nalaze skoro isključivo na sarkofazima, dok u ostatku ranosrednjovjekovne Europe nailazimo mnoge primjere epitafa na kamenim pločama. Čak su na nekim mjestima među jedinim primjerima ranosrednjovjekovne epigrafike.⁶⁴ Natpise koje bi se moglo na neki način tretirati kao prave diplomatske tekstove ne nalazimo sve do 12. stoljeća, a i ti primjeri, poput glagoljične Bašćanske ploče, se ne mogu jednoznačno odrediti kao takvi. S druge, u ostatku predromaničke Europe, na takve natpise nailazimo često.⁶⁵ Unatoč razlikama u sadržaju i

61 Petricioli, 1962. Npr. natpis iz sv. Krševana, 256, 257 i sv. Marije Velike, 257, 258.

62 Dosad najiscrpniji pregled ranosrednjovjekovne kotorske građe u: Meri Zornija, "Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke Kotorske", Doktorski rad, Zagreb, 2014. Istakli bismo natpise iz katedrale, Tabla A. 1a, B. 1a, sv. Marije A. 1b te druge uglavnom povezani s proizvodnjom 9. stoljeća.

63 Našim natpisima suvremeni primjeri Gray, 1948, 111; 115 ...

64 Npr. u Firenci iz perioda 6. do 10. stoljeća postoje sačuvana samo 4 natpisa, 2 su sigurno pogrebnog karaktera, a druga 2 bi isto tako mogli biti, iako bi mogli biti i posvetni. Tommaso Gramigni, *Iscrizioni medieval nel territorio Fiorentino fino al XIII secolo*, (Firenca: Firenze University Press, 2012), 68-69; 275-281. Dakako takvih natpisa ima i drugdje, u ostatku Italije, u Francuskoj i Španjolskoj. Francuski primjeri Favreau, 1997, 295-296.

65 Gray, 1948, 57-58. primjer donacije zemlje. Još jedan ibid, 100-101. Favreau, 1997, 168, primjer anateme, oblika karakterističnog za diplomatske tekstove. U Španjolskoj su takvim formulama posvećeni specijalistički radovi poput: Vicente García Lobo et María Encarnación Martín López, « Las inscripciones diplomáticas de época

funkciji pronalaze se i određene veze, posebice na paleografskom planu, s natpisima drugih područja, prvenstveno Italije. Pitanje je naravno radi li se o međusobno nepovezanoi, ali sličnoj nadogradnji zajedničkog nasljeđa ili o utjecajima jednog područja na drugo. Utjecaja zasigurno da jest bilo, posebice na područjima bližima Italiji, no bilo bi pogrešno davati preveliku važnost mogućim direktnim utjecajima s područja zapadnog Jadrana. Najveću paleografsku sličnost vidimo, osim u nekim morfološkim sličnim, a inače neobičnim rješenjima, u općoj tendenciji u korištenju klasičnih oblika kapitale, te tek uzgrednoj pojavi uncijalnih oblika. Dosad, koliko nam je poznato, u gradovima nije pronađeno u potpunosti uncijalnih natpisa kakvih ima na području ranosrednjovjekovne Hrvatske.

visigoda y altomedieval (siglos vi a xii) », *Mélanges de la Casa de Velázquez* [online], 41-2 | 2011, stavljeno online 01 novembre 2013, posjećeno 18 siječnja 2024. URL : <http://journals.openedition.org/mcv/4035> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/mcv.4035>

Ranosrednjovjekovni Trogir

Na (polu)otoku između plodnog polja na dalmatinskom kopnu i otoka Čiova smjestio se grad Trogir. Prve spomene naselja na tome području nalazimo u antici, pod grčkim imenom Τραγ(ο)ύριον. Prelaskom antike u srednji vijek učestalost spomena, kao i drugih područja u sastavu današnje Republike Hrvatske, se drastično smanjuje. Dva poznatija autora iz perioda ranog srednjeg vijeka koja spominju Trogir su car-ljetopisac Konstantin Porfirogenet i ravenski Zemljopisac. Poriforegent ga naziva *Τετραγγούριον* te ga opisuje kao: „ ..., utvrđeni grad Tetrangurion mali je morski otok koji ima jako usko grlo koje kao most seže sve do kopna i kojim stanovnici dolaze do grada. Tetrangourion se naziva zbog toga što je malen kao krstavac. U gradu leži sveti mučenik Laurencije, arhiđakon”.⁶⁶ Zemljopisac s druge strane samo nabraja toponime, ali i to već govori dovoljno o važnosti Trogira u tome periodu budući da se navodi na oba popisa njegove Kozmografije.⁶⁷ Najstarija trogirski „domaća” isprava potječe iz 1064. sačuvana u Lucićevu prijepisu.⁶⁸ Najstarije, do modernog doba u originalu sačuvane isprave, potjecale su iz sredine 13. stoljeća, no i one su nažalost u međuvremenu većinom uništene.⁶⁹ To nam sve govori da je proučavanje onoga što nam slijedi, predromaničkog epigrafičkog korpusa, izuzetno bitno za razumijevanje najstarije srednjovjekovne pismene, ali i kulturne i vjerske povijesti grada Trogira i njegove okolice.

66 Iako su na prvi pogled jako čudni, ni ime Trogira ni usporedba s krstavcem, ako taj izraz valja iti prevoditi kao krstavac, ne trebaju čuditi. Grčko τε/δε “viška” je zasigurno razlog lošeg prepisivanja, kao i u slučaju Kotora (Dekater) koji slijedi, a sličnost s krstavcom je čisto iz paretimološkog tumačenja cara ljetopisca prema riječi ἀγγούριον, ngr. αγγούρι koja označava nekakvu biljku iz porodice *Cucurbitaceae* (tikvovke). Branimir Gabričević, „Kako je nastao naziv Diadora”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (1976), 138.; O problemu riječi krstavac/lubenica/dinja u hrvatskom jeziku, te napomenama u drugim mediteranskim jezicima: Nina Spicijarić Paškvan, „Nazivi za lubenicu, dinju i krstavac i njihove etimologije”, *Jezikoslovlje* 16.2-3 (2015), 197. Prijevod Porfirogenetova spisa je naš, prema izdanju Gyule Moravcsika i R. J. H. Jenkinsa: *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* (Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, District of Columbia, 1967), 136. O Porfirogenetovim etimologijama pisao je najopširnije Milenko Lončar, "Dalmatinske etimologije Konstantina Porfirogeneta", *Folia onomastica Croatica* 11 (2002), 149-174.

67 *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* (Berolini, in aedibus Friderici Nicolai, 1860), 208, 380.

68 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak 1. listine godina: 743-1100.* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.) ur. Marko Kostrenčić, 98-99

69 *Trogirski spomenici dio I.* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1948), ur. Miho Barada, *Predgovor.*

Ranosrednjovjekovni epigrafički korpus Trogira

Na području grada Trogira iz najstarijeg perioda ranog srednjeg vijeka, koje se u sklopu povijesti umjetnosti i arheologije naziva i predromanikom postoji sačuvan znatan broj natpisa, što čitavih, što ulomaka, koji su se nalazili u sklopu crkvene arhitekture ili namještaja vjerskih objekata. Osim njih sačuvan je jedan ulomak sarkofaga, kojega mi u ovome radu nećemo obraditi.⁷⁰

Što se tiče pripadnosti određenim arhitektonskim elementima i dijelovima namještaja, uglavnom se radi o natpisima na nadvratnicima i na oltarnim pregradama. To ne začuđuje budući da i na drugim lokalitetima u Dalmaciji, bilo u obalnim gradovima, bilo u unutrašnjosti nalazimo natpise na istovjetnim elementima. U usporedbi sa stranim zbirkama ranosrednjovjekovnih natpisa, radi se o natpisima koji su jako škrtri podacima uslijed svoje dužine.

70 Sarkofage smo odlučili izostaviti budući da je o njima uglavnom napisano već puno rasprava u kojima su se validirali svi aspekti njihovog ukrasa, što likovnog što epigrafskog. Također analiza tekstova na njima je često puno kompleksnija jer se radi ujedno i metrički uređenim književnim tekstovima što bi zahtijevalo i dublju filološku analizu. Također u posljednje vrijeme nije pronađeno, na području Splita i Trogira novih sarkofaga, za razliku od drugih natpisa koji je ipak u vrijeme od zadnjih većih studija epigrafije toga perioda i područja pronađeno.

Katedrala svetog Lovre

Kao što se vidi iz spomena u Porfirogenetovu djelu, pa i nekim drugim kasnoantičkim izvorima, poput darovnice iz 502. godine, ako se ne radi o falsifikatu, katedrala je posvećena svetom Lovri/Laurenciju u kontinutetu od kasne antike preko srednjega vijeka pa do modernoga doba.⁷¹ Jedna od faza izgradnje ili uređenja crkve prije današnjeg oblika, koji je velikim dijelom proizvod razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, je izvedena tokom ranog srednjeg vijeka, po pretpostavkama istraživača u 10. ili 11. stoljeću.⁷² Ukras je skroman, sastoji se od kuka te kimationa, no ipak na njegovoj osnovi Burić ga preciznije datira u prvu polovicu 11. stoljeća.⁷³ Iz te faze potječe kameni ulomak nepoznate provenijencije no zasigurno povezan s katedralom.

Dimenzije su: visine 21 cm, dužine 39 cm, širine 11 cm, visine natpisnog polja 10 cm, a visine slova 2.5 cm.⁷⁴

Tekst glasi:

Natpis T 1.

1. cum? fili]o meo Paulo et c[oniuge? mea?

2. ...]s et s(an)c(t)i Lauren[tii

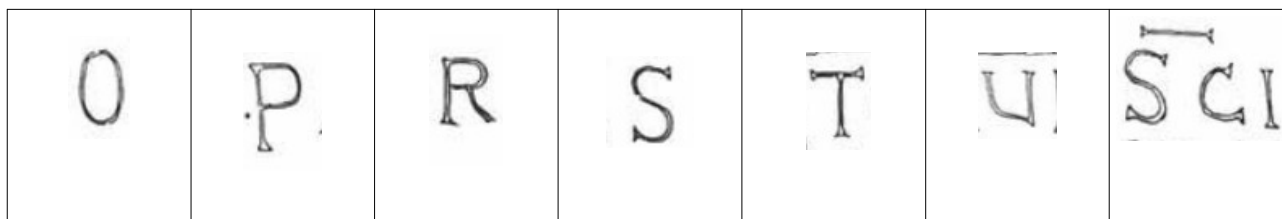
A	C	E	I	L	M	N
						
O	P	R	S	T	U	SCI

71 Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji Svezak 3 Korpus arhitekture Srednja Dalmacija* (Split-Zagreb: Književni krug Split, 2011), 112; Milan Ivanišević, „Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine”, *Mogućnosti* 27/10-11 (1980), 966-967.

72 Marasović, 2011, 117.

73 Tonči Burić, “Predromanička skulptura u Trogiru”, *Starohrvatska prosvjeta* III/12 (1982), 136.; 154.

74 Opis i čitanje preuzeti iz Milan Ivanišević, „Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira”, *Starohrvatska prosvjeta* III/11 (1981.), 173. Cretži slova tab. IV.

Kao što se vidi slova su uglavnom uklopljena u tradicionalnu strukturu rimske kapitale, no s tendencijom prema sužavanju slova koja su tradicionalno šira. Najviše se ističu slovo A s hastom „razlomljenom” pod približno pravim kutom te slovo U specifično uvijenog donjeg dijela slova. Upotrebljena je jedna skraćenica; kontrakcija pridjeva *sanctus* što spada pod tzv. *nomina sacra*. Crta kontrakcije je samo iznad prva dva slova skraćenice.

Osim ovoga natpisa sačuvan je ulomak drugog natpisa o čijem se sadržaju teško može išta reći. Radi se o ulomku zabata oltarne grede, dimenzija: duž. 69, deb. 8, v. 52 cm.

Čitljiva su donekle samo tri slova: ...epa...

O paleografskim osobinama zbog loše sačuvanosti ne možemo ništa reći, pa stoga nećemo ni uključiti natpis u daljnju obradu, osim dosad rečenoga. Po likovnim karakteristikama ostatka ukrasa vremenski ovaj natpis pripada drugoj polovici 9. stoljeća.⁷⁵

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 173; Burić, 1982, 136; Milošević, 2000, 148; Marasović, 2011, 117.⁷⁶

Crkva svete Marije

Nasuprot katedrale nalaze se ostatci crkve svete Marije od Plokate (trga). Radi se o šestolisnoj crkvi koja je u svojoj punoj visini stajala sve do sredine 19. stoljeća.⁷⁷ Uz ostatke nekog drugog namještaja i arhitekture iz ranog srednjeg vijeka sačuvan je djelomično zabat s natpisom. Kao ni nalaz iz Katedrale ni ovaj nije pronađen *in situ* već je naknadno na osnovu natpisa povezan s rečenom crkvom sv. Marije.

Raspon luka zabata je 91 cm, vis. 90 cm, šir. 137 cm, deb. 12 cm, a kut luka 86 stupnjeva. Podatci o visini polja pisanja i visini slova nisu donešeni u literaturi, no po mjerama čini se da se radi o visini oko 10 cm.⁷⁸

⁷⁵ Milošević ur., 2000, 144.

⁷⁶ Marasović krivo čita „meo Paolo” mjesto „meo Paulo”.

⁷⁷ Ivo Babić, *Trogir: grad i spomenici* (Split: Književni krug, 2014), 429.

⁷⁸ Kovačić, 1995., 295.

Natpis glasi:

Natpis T 2.

+ In D(e)i N(o)m(ine) intercessio[ne] s(an)c(t)a[e] M[a]r[i]e a[

A	C	E	I	M	N	O
						
R	S	T	DI	NM	SCA	
						

Slova pokazuju miješane oblike uncijale i kapitale. Uncijalni oblici D, E i M se nalaze u prvom dijelu natpisa. Druga slova pokazuju odstupanja od kapitale poput zaboljivanja bočnih hasti, a u slučaju slova M zanimljivo je pisanje hasti u gornjoj trećini slova dok se u N hasta proteže punom dužinom. Slovo T je stilizirano u obliku križa.

Upotrebljena su tri *nomina sacra*: *dei* napisano kao DI. Slovo D je u gornjem dijelu dodatno prekríženo poprečnom crtom karakteristično za označavanje suspenzije u kombinaciji sa slovom D; *nomine* u obliku NM te *sancta* s poprečnom crtom iznad SC kao i u natpisu iz Katedrale.

Što se tiče likovnog ukrasa gornji dio je ukrašen kukama koje na vrhuncu zabata mjenjaju smjer. Ispod njih se nalazi kimation. U središnjem se prostoru zabata nalaze vitki križ s golubicom sa svake strane, a u sačuvanom se kutu zabata nalaze stilizirani polip i riba.⁷⁹ Ovaj posljednji element je zanimljiv budući da se često javlja na salonitanskim sarkofazima te bi se moglo raditi o nastavljanju ranokršćanske ikonografije u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji.⁸⁰

⁷⁹ Detaljan opis u ibid.

⁸⁰ Ibid, 300-301.

Bibliografija: Kovačić, 1995; Milošević, 2000, 146; Marasović, 2011, 134; Babić, 2014, 425-428.

Sveti Martin/Sveta Barbara

Današnja crkva sv. Barbare, nekoć posvećena sv. Martinu stoji sakrivena pogledu u ulici iza središnjeg gradskog trga. Pregrađena je tokom srednjega vijeka, točnije 13. stoljeća, lođom ispred i stambenom kućom iznad crkve. Skupa s prethodne dvije crkve dominirala je središnjim prostorom ranosrednjovjekovnog grada Trogira prije komunalnog uređenja kojeg je dio razvijeni srednji vijek.⁸¹

Crkva je više puta preuređivana. Među stručnjacima postoji znatna nesloga u točnoj dataciji nastanka crkve i namještaja u njoj. Od autora koji su se u posljednje vrijeme bavili tom temom zapaženiji su Ivo Babić, Radoslav Bužančić te Tomislav Marasović. Babić najstariji srednjovjekovni ciklus, 9. stoljeća, vidi u natpisu uklesanom u kasnoantičku spoliju ukrašenu pleterom s djelomično otučenim natpisnim poljem, drugi ciklus obnove vidi u nadvratniku koji spominje priora Maja i Petra kojeg datira na kraj 10. stoljeća, a posljednju fazu u oltarnoj ogradi s natpisom Petra i Dobrice smještajući je na početak 11. stoljeća.⁸² Bužančić s druge strane Petrov i Dobričin natpis datira u 60-te godine 11. stoljeća, a natpis Maja i Petra te općenito gradnju crkve na sam kraj 10. stoljeća, oko 1000. godine, povezujući ih s povijesnim ličnostima spomenutim u starohrvatskim poveljama.⁸³ Marasović s više opreza pristupa temi te okvirno datira periode navodeći mogućnost postojanja crkve iz karolinškog perioda koja prethodi obnovama 10. i 11. stoljeća.

Natpis s nadvratnika:

Dimenzije: nepoznate. Glasi:

Natpis T 3.

[In] nomine D(omi)ni ego Maius prior una cu(m) cognatu (!) meo Petrus (!) cogitavimus p(ro) remedi(u)m an(ime) n(ost)re unc (!) templum c(on)struere.

81 Babić, 2014, 96.

82 Babić, 2014, 437.

83 Radoslav Bužančić, „Predromanička pregradnja crkve sv. Martina u Trogiru”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35/1 (1995.), 242; 248.

A	C	D	E	G	I	M	N	O	P
									
R	S	T	U	DI	PRO	TA	TEMPLUM	TRU	
									

Kao što se već vidi iz priložene tablice natpis s nadvratnika crkve sv. Martina/Barbare se jako ističe među ostalom građom. Prije svega po uglatoj prirodi određenih slova, poput C, G i O, ali i po bogatom korištenju spojnica i skraćenica, od kojih je jednu, TEMPLUM, zapravo najbolje opisati kao monogram. Tolika upotreba raznih vrsta pokrata, grafičkih i jezičnih je jako rijetka među ostalom građom gradskih natpisa iz vremena ranog srednjeg vijeka. Izuzetnost slovnih oblika je zahvatila pažnju ranijih istraživača, poput Karamana i Barade, koji su na osnovu romboidne prirode slova pokušali pružiti određenu dataciju, no razlikujući se jako u mišljenju oko toga kojem periodu više odgovaraju takva slova.⁸⁴ Po našem mišljenju ono što najviše iznenađuje kod tih slova je komparativna zaboljenost slova koji bi pri klesanju trebala biti podjednako problematična, poput D, P, R i S, a koja su izvedena u maniri koja odgovara više klasično ustrojenim natpisima u kapitali. Također valja istaći plošnost izvedbe slova, tj. uklesana su jednostavnijim načinom nego drugim onodobnim natpisima.

Ovaj natpis je zanimljiv također zbog bogatog likovnog ukrasa koji se ističe među ostalom građom. Radi se o složenoj kompoziciji prirodnih i geometrijskih oblika⁸⁵ Nadvratnik je različito datiran u literaturi, uglavnom se, već od Karamana, nametalo mišljenje o njegovoj ranoj dataciji zbog „manjka osjećaja za red”. Danas se ipak, prema mišljenju Tonča Burića, uglavnom datira u prvu polovica 11. stoljeća te predstavlja svojevrsnu naznaku romanike, ali bez potpunog udaljavanja od pleterne dekoracije predromanike.⁸⁶

84 Ibid, 246-247.

85 Detaljan opis i bibliografija Burić, 1982, 129

86 Ibid, 143-145.

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 169; Burić, 1982, 129 (detaljna dotadnja bibliografija); Bužančić, 1995; Marasović, 2011, 125; Babić, 2014, 435.

Sv. Dujam

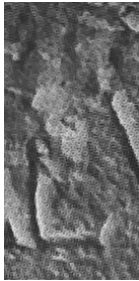

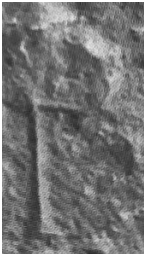
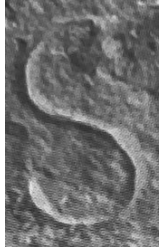

Tokom istraživanja na lokalitetu u blizini kasnoantičkog i srednjovjekovnog gradskog zida pronađen je ulomak nadvratnika koji je kod Marasovića naveden među ranosrednjovjekovnom građom,⁸⁷ ali u najnovijim istraživanjima Vanje Kovačić ipak je svrstan među kasnoantičku građu.

Natpis se sastoji od dva reda slova od kojih je gornji loše sačuvan, ali čitak zbog toga što se može zaključiti da se radi o citatu jednog od Davidovih Psalama.⁸⁸ To nam pokazuje da je nadvratnik u pitanju bio znatno duži nego što se sačuvao. Tekstu prethodi križ u visini dva reda slova. Radi se o rimskoj kapitali, ističe se slovo M sa središnjim hastama upisanim u prostor gornje polovice visine slova. *Nomina sacra* su abrevirana.

Dimenzije: nepoznate. Tekst glasi:

Natpis T 4.

1. Salvum [fac servum tuum
2. D(eu)s m(eu)s sper[antem in te

D(eu)S	E	L	M	P	S	V
						

87 Marasović, 2011, 138.

88 Vanja Kovačić, *Koludrice na zidinama grada: Benediktinski samostan sv. Nikole u Trogiru* (Split: Književni krug, 2019), 71-72; 81.

Ovakav natpis, po nekim indicijama kasnoantičke provenijencije može biti izvrstna uporišna točka za povezivanje kasnoantičke tradicije s predromanički natpisima, što po porukama koje nose, što po epigrafskom kontekstu. Dataciju otežava i nesačuvanost popratnog ukrasnog materijala.

Bibliografija: Marasović, 2011, 138; Kovačić, 2019, 71-72; 81.

Nepoznata provenijencija

U posljednju kategoriju natpisa spadaju oni čija je provenijencija nepoznata; pouzdano su pronađeni u Trogiru, no točan titular i lokacija vjerskog objekta za kojeg su napravljeni nisu poznati. Poredat ćemo ih po relativnoj dužini natpisa.

Ulomak nadvratnika

Podatci o pronalasku ovoga ulomka nisu poznati tako da se ne može priključiti sigurno nijednom objektu. Slovno polje je nejednake visine budući da su slova izvedena u različitim visinama, ali sama po sebi su solidno napisana. Najviše se ističu slovo D u obliku grčkog slova delta, slovo N s blago izvijenom središnjom hastom, slovo S koje je napisano blago rotirano prema desno te slovo U izuzetno reduciranog oblika. Slova su inače u omjerima kapitale, najviše izlaze izvan standarda slovo E koje se širinom približava drugim slovima, već spomenuto deltoidno D te X koje izgleda kao križ rotiran za 45 stupnjeva. Nije korištena nijedna skraćunica, ali je su zabilježene suspenzije na kraju riječi.⁸⁹ Likovni ukras ne postoji tako da je natpis moguće datirati samo na osnovu slova, što je zasad teško moguće.⁹⁰

Dimenzije su: vis. 13.5 cm, duž. 50 cm, šir. 11 cm, v.s. 5 cm.

Tekst je ulomak iz Sanktuala koji glasi:⁹¹

Natpis T 5.

1. p]leni sun(t) cell(i) et [terra
2. in e]xcelsi(s) benedec[tus (!)

B	C	D	E	I	L
---	---	---	---	---	---

89 Možda bi se kraćenja riječi, kao i slovo E umjesto I u "benedec" mogli tumačiti i kao značajke "vulgarnog" latiniteta/romaniteta grada Trogira u ranom srednjem vijeku.

90 Ivanišević, 1981, 175. Zanimljivo je da ga Burić ni ne obrađuje u svome radu o predromaničkoj skulpturi.

91 Ibid, 174-175.

					
N	S	T	U	X	
					

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 175; Milošević, 2000, 148; Marasović, 2011, 148.

Ulomak grede oltarne pregrade

Idući po dužini je ulomak grede oltarne pregrade. Natpis je izveden u jednom redu i sačuvan je samo datacijski dio, izuzev same godine. Slova su kapitalna, haste su uglavnom dulje nego bi trebale biti, iako ne mnogo. Zanimljiva je srednja hasta slova N koja počinje i završava nešto niže/više od samo kraja slova, dva slova I „ugniježđena” ispod T, te nejednakost hasta kod slova E i F.⁹²

Zastupljene su 2 skraćnice: za ime Kristovo u obliku slova X s tildom iznad te posljednji monogramski skraćeni skup slova koji se ne da posve pouzdano dešifrirati. Ukraas je slabo sačuvan, pri vrhu se vide kukice, srednji dio je otučen, a pri dnu su naziru ostatci kimationa. Na osnovu ukrasa i natpisa Burić ga datira u 10. stoljeća.⁹³

Dimenzije: vis. 21.5, duž. 40, šir. 13.5, v. nat. polja 7.5, v.slova. 4.5 cm.

Natpis glasi:

Natpis T 6.

]c fecit in Ch(risto) an(no?)⁹⁴

⁹² Ibid, 174.

⁹³ Burić, 1982, 135-136.; 154.

⁹⁴ Ne možemo reći da se posve slažemo s Ivaniševićevim čitanjem i tumačenjem monograma/skraćenice, no dok se ne naprave nove fotografije natpisa teško je točno reći što je pouzdano točno, a i svakako bi se radilo o samo manjoj promjeni značenja samog natpisa. Mi mislimo da je vjerojatno središnje crta koja stvara slovo T zapravo netočna te da bi se u gornjoj crti samo trebalo vidjeti tildu nad slovima A i N, iako je nejasno zašto bi N imalo obrnutu srednju

C	E	F	I
			
N	T	Ch(risto)	Monogram(?)
			

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 174; Burić, 1982, 136; Marasović, 2011, 152.

Ulomak dovratnika

Idući je u nizu ulomaka dovratnik na kojem je sačuvano samo ime donatora crkve. Slova su dosta nejednake visine tako da je teško govoriti o određenom pisanom polju, no ipak, slova ostavljaju dojam kapitale, iako relativno plitko upisana.⁹⁵ Ističu se A bez središnje haste, G s dvije izdužene središnje haste koje se nastavljaju jedna na drugu pod (skoro) pravim kutom, N koje kao i u prošlom natpisu ima središnju hastu koja počinje niže od kraja slova te suzoliko slovo O.

Dimenzije: vis. 49, duž. 23.5, šir. 11, v. slova. 4.5 cm.

Natpis glasi:

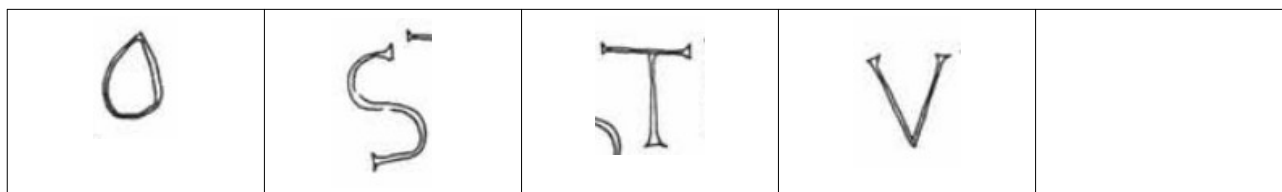
Natpis T 7.

Ego Stefanus [

A	E	F	G	N
				
O	S	T	U/V	

hastu.

⁹⁵ Ivanišević, 1981, 175.

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 175; Marasović, 2011, 149.⁹⁶

Zadnja dva ulomka nepoznate provenijencije se sastoje svaki od samo pet slova. To su ulomak luka oltarne pregrade i ulomak kamene grede.

Prvi je ulomak luka dimenzija: vis. 16, duž. 21.5, šir 13, 5, v. natp. polja 6.5, v.slova 4,5 cm.⁹⁷ Natpis je ukrašen kukama i profiliranim rebrima. Možda ga je moguće povezati s šesterolisnim crkvama te tako s crkvom sv. Marije, ali teško je reći samo na osnovi malog ulomka.⁹⁸

Slova su kapitalna, no nevješto izvedena. Registrirana je spojnica slova U i M. Glasi:

Natpis T 8.

sanc]torum *ili* peca?]tori. M[eum?/meo?⁹⁹

O	R	T	UM
			

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 173; Burić, 1982, 137; Marasović, 2011, 152.

Drugi je natpis ulomak oltarne grede. Širinu se ne može odrediti budući da se radi o spoliju još uvijek u upotrebi.¹⁰⁰

96 Marasović krivo citira u 209. bilješci Delongu, trebalo je citirati navedeno Ivaniševićovo djelo, kako se nalazi u 207. bilješci.

97 Ivanišević, 1981, 173.

98 Burić, 1982, 137; 157.

99 Burić, 1982 se ne slaže s Ivaniševićevim (prvim) čitanjem, on predlaže drugo čitanje; pogledaj prethodnu bilješku. Dio u uglatim zgradama smo mi dodali.

100 Ivanišević, 1981, 176. I sami smo ga pri posjetu gradu Trogiru detektirali još uvijek u službi spolija.

Slova su kapitalna, ne prevješto izvedena. Ističe se N koje kao na prethodnim natpisima ima središnju hastu polegnutu više prema sredini slova. Od ukrasa su sačuvane samo djelomično kuke, što čini nemogućom precizniju dataciju na osnovu ukrasa.¹⁰¹

Dimenzije: vis. 20.5, duž. 49, vis.nat. polja 7, vis. slova 4.5 cm.

Natpis glasi:

Natpis T 9.

] const[a? ili struxi? xit?

C	N	O	S	T
				

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 176; Burić, 1982, 137.

Natpisi pronađeni u blizini grada Trogira

Izvan užega dijela grada Trogira, na području Marine i trogirskog polja pronađena su tri natpisa koja potječu iz predromaničkog perioda, po svemu sudeći najvjerojatnije iz 9. stoljeća.

Prvi je natpis otkriven u Marini nedaleko od Trogira. Provenijencija mu nije posve pouzdana, ali natpis se povezuje sa crkvom svetoga Ciprijana koja se nalazila na ulazu u trogirski kanal. Radi se o arhitravu identične fakture kao što je onaj iz splitskog Pojišana, koji ćemo dalje u radu obraditi.¹⁰²

O slovima je teško puno reći budući da je glavnina natpisa sačuvana samo u gornjoj visini natpisnog polja. Uglavnom se nazire tendencija prema uncijalnim oblicima. Vješto su izvedena, unutar crta pisanja, serifirana. Ukas je jednostavan, sastoji se od ukrštenih lukova, te kao što smo rekli s jasnim paralelama, po kojima se datira negdje na kraj 9. i početak 10. stoljeća.¹⁰³ Natpis je

¹⁰¹ Burić, 1982, 154.

¹⁰² Prvi je poveznicu između ovih, ali i drugih oltarnih pregrada u Dalmaciji i Italiji primijetio Ivo Babić, "Predromanički fragmenti iz Marine kod Trogira s ekskursom o ranosrednjovjekovnoj skulpturi iz vremena kneza Muncimira", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12 (1996), 43-56.

¹⁰³ Ibid, 54. Kod Burića, 1982 nije obrađen budući da je natpis pronađen tek 1995. godine, skoro 15 godina objave rada.

dimenzija: vis. 18, duž. 83, deb. 10 cm. Visina slova nije zabilježena u literaturi.

Čitanje natpisa je sigurno osim u imenu svetca:

Natpis T 10.

Hoc temp[*l*]um venerabilis (!) beati Ce[*b*/priani?

A	B	C	E	H	I	L	M
							
N	O	P	R	S	T	U	V
							

Bibliografija: Babić, 1996, 43-50; Milošević, 2000, 144-145; Marasović, 2011, 104.

Idući je natpis na luku pronađenom u crkvi sv. Mihovila od Ivernića u Malom polju nedaleko Trogira. Zračna udaljenost od Trogira je negdje kilometar i pol, usporedivo s malo više od kilometar udaljenosti sv. Trojice u Splitu od Palače, ali i drugih crkvi unutar kilometar (i pol), poput Mande na Škrapama, Gospe od Pojišana i slično. Neke splitske crkve, posebice marjanske su još udaljenije od centra grada tako da je sasvim opravdano uvrstiti i ovaj natpis u trogirsku građu. Veća istraživanja na lokalitetu su provedena relativno nedavno, 2015. godine, u obliku sondažnih istraživanja. Još uvijek preostaje podrobno istraživanje terena.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Vedran Koprivnjak, „Sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu Sv. Mihovil, položaj Ivernić (Lavdir) u Segetu Donjem”, u: *Okolica kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, ur. Ivanka Kamenjarin, Domagoj Tončinić (Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2019.), 237-241.

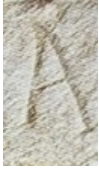

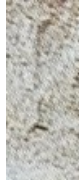
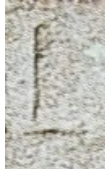

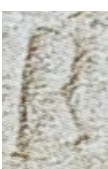

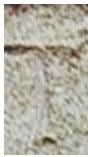

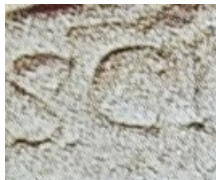
Slova su i na ovome natpisu više uncijalnog oblika, no također s očitim miješanjem kapitalnih uzusa, više nalik rustičnoj kapitali.¹⁰⁵ Slova su vješto izvedena, serifirana, međusobno u razmjerno skladnom odnosu. Ističu se slova G sa završetkom koji izlazi u obliku „repića” na dnu slova te Q s crticom upisanom okomito unutar slova. Među drugim slovima zanimljiva je ukošenost vertikalnih hasti, prisutna u slovima A, H i N. Slovo R ima nezgrapnan oblik, posebice s obzirom na lijevu hastu koja nije u potpunosti spojena s desnom te je kraća u dužini. Od skraćenica korištena su samo *nomina sacra*. Ukraš luka je jednostavan, sastoji se samo od kuka. Burić ga datira u prvu četvrtinu 9. stoljeća.¹⁰⁶

Dimenzije natpisa su: duž. vanjskog oboda 134, duž. tangente luka, 82, deb. 13 x 21 cm.

Tekst glasi:

Natpis T 11.

De donis D(e)i et s(an)c(t)i Michaeli archangeliq[ue

A	C	D	E	G	H	I	L	M
								
N	O	Q	R	S	T	DI	SCI	
								

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 171; Burić, 1982, 137; Milošević, 2000, 146 (tu se navodi i ostataka literature); Marasović, 2011, 108.; Koprivnjak, 2019, 239.

¹⁰⁵ Milošević ur., 2000, 146.

¹⁰⁶ Burić, 1982, 137; 151.

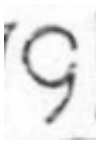

Na prostoru u blizini predjela Pantan, koji je još udaljeniji od prethodna dva nalazišta, pronađen je također ulomak ranosrednjovjekovnog luka oltarne pregrade s natpisnim poljem, kojeg bi vremenski trebalo smjestiti u prvu polovinu 9. stoljeća.¹⁰⁷ Od slova su zanimljiva najviše slovo G slično prethodnom natpisu, no još reduciranijeg gornjeg dijela te romboidno slovo O. Ističu se, posebice na slovu A izraženi serifi slova. Inače se radi o slovima kapitalnih uzusa, visina im je skoro u potpunosti ujednačena. Nema nikakvih skraćenica. Ovome ulomku se priključuje također još jedan ulomak oltarnog luka, koji je danas izgubljen, a zadnji put ga je objavio Karaman.¹⁰⁸ Sadržajno je taj manji ulomak važan zbog donošenja titule "proconsul". Veći pak ulomak i nije toliko sadržajno bitan, osim što potvrđuje još jedan primjer učestale formule "una cum coniugem." To što je ulomak pronađen dalje od Trogira svjedoči da se ovdje radi o odlaganju starog crkvenog namještaja koji je podlegao *damnatio memoriae*. Ukrašen je razdijeljen na tri pojasa. Gornji je ukrašen kukama, u sredini je natpisno polje, a donji se pojas sastoji od troprute pletenice. Burić ga na osnovu povijesnih i ukrasnih paralela datira u drugu polovicu 9. do prve polovice 10. stoljeća.¹⁰⁹ O sadržaju natpisa, mogućim vezama s povijesnim ličnostima i ubikacijom originalnog mjesta ugradnje luka napisao je Burić u radu „Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa”.¹¹⁰ Ovome natpisu uređenjem jako nalikuju natpisi na ulomcima ciborija (?) iz Akvileje.¹¹¹

Ulomak je dimenzija: vis. 19 cm, duž. 67 cm, duž. unutarnjeg oboda luka 45.5, d. vanjskog o.l. 83, šir. 10, visina nat. polja 5.5, visina slova 4 cm.

Natpis glasi:

Natpis T 12.

...]{ego procon[sul]}... peccatur una cum coniuge m[ea ...

A	C	E	G	I	M
					
N	O	P	R	T	U/V

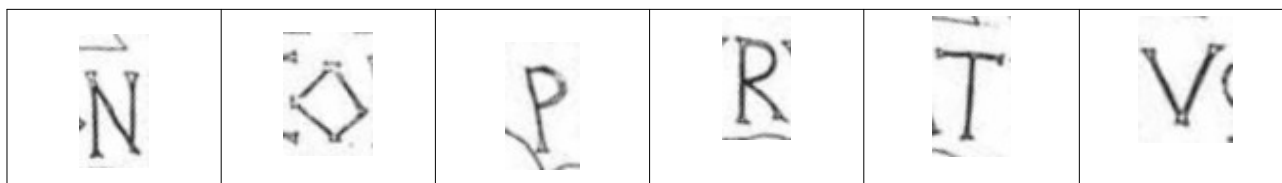
107 Ivanišević, 1981, 171-2.

108 Burić, 1982, 137; T. XI.

109 Ibid, 137; 152.

110 Tonči Burić, "Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa", *Starohrvatska prosvjeta* III/20 (1990), 239-249.

111 Amelio Tagliaferri, *Corpus della scultura altomedievale X: Le diocesi di Aquileia e Grado*, (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1981), 139-140, tabla XLIV.

Bibliografija: Ivanišević, 1981, 169;172.; Burić, 1990.; Marasović, 2011, 152.

Ranosrednjovjekovni Split

Split srednjega vijeka nastaje unutar kasnoantičkog kastruma-palače sagrađenog negdje na samom početku 4. stoljeća. Tradicionalno se uzimaju podatci Tome Arhidakona i Konstantina Porfirogeneta o pustošenju Salone nakon kojeg stanovnici antičke Salone uzimaju Split kao svoje novo sjedište.¹¹² U današnjoj historiografiji ipak postoji jaka znanstvena struja koja tvrdi da do nekakvog odlučnog napada na Salonu zbog kojeg je napuštena nije došlo, već da se radilo o procesu (polaganog) odumiranja jednog grada i konačnog premještanja u drugi.¹¹³ O razvoju kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita dosad je najopširnije pisao Ivan Basić, u svome diplomskome, te kasnije u doktorskome radu.¹¹⁴

Katedrala sv. Dujma

Kao i u slučaju Trogira, za točno poznavanje ranosrednjovjekovnog titluara današnje katedrale sv. Dujma (Duje) nezaobilazan je car-pisac Konstantin Porfirogenet. On u 29. poglavlju svojeg spisa *O upravljanju carstvu* posvećuje odlomak i gradu Splitu: "Nadalje, utvrđeni grad Split, čije se ime tumači kao "mala palača"¹¹⁵, njega podigne car Dioklecijan. Načini ga vlastitim domom, unutra sagradi i dvorište i palaču, od čega većina bijaše razrušena. Spasi se do danas malo, a od toga gradski biskupski dvor i hram svetog Domnija, u kojem leži sam svetac Domno, a gdje je bilo počivalište upravo cara Dioklecijana. Ispod hrama se nalaze nadsvođene prostorije, u kojima su bile tamnice, u kojima je na okrutan način držao zaključanima svetce koje je mučio. U ovome gradu leži i sveti Anastazije (Stoš)."¹¹⁶

U ranome je srednjemu vijeku bivši mauzolej pretrpio razne promjene.¹¹⁷ Veći broj natpisa potječe iz perioda nakon 11. stoljeća. Iz ranijeg perioda najbitniji su, pronađeni u sklopu kompleksa katedrale, natpisi s 4 ulomka ciborija iz kraja 9. stoljeća te jedan radirani natpis s kraja 8. stoljeća. Osim njih iz katedrale zasigurno potječe tzv. luk iz Kaštel Sućurca koji je u Kaštela dospio skupa s

112 Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ur. Olga Perić, Mirjana Matijević Sokol i Radoslav Katičić (Split: Književni krug, 2003), capita VII-X, 30-47. Moravcsik, 1967, cap. XXIX, 122-125.

113 Dobar pregled u bogatim fusnotama rasprave o premještanju salonitanskog stanovništva u Split: Miroslav Katić, "Castella qui sunt super civitatem Salonitanam", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111 (2018), 245-279.

114 Ivan Basić, "Poleogeneza Split na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka" (Doktorski rad, FFZG, 2013).

115 ἄς + παλάτιον – još jedan Porfirogenetovski pokušaj etimologije, naravno usmjeren u potpunosti na plošno pučko etimologiziranje, po uzoru na antičke pisce. ἄς u grčkome ne znači ništa, no moguće da ga povezuje s latinskim „as” u značenju malog brončanog novca. παλάτιον je posuđenica iz latinskog „palatium”

116 Moravcsik, 1967, 136. Prijevod je naš. Jedini hrvatski prijevod danas dostupan je bana Nikole pl. Tomašića. Pretisak izdan 2003. Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* (Zagreb: Dom i svijet, 2003.), 69-70.

117 Tomislav Marasović, „Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku”, *Archaeologia Adriatica* IV (2010), 183

ulomcima ambona i oltarne grede iz 12. stoljeća u ranome novomu vijeka u svrhu izgradnje nadbiskupske palače.¹¹⁸ Dugo vremena se luk nije znalo pouzdano smjestiti u prostoru i vremenu. Njegov prvi istraživač don Lovre Katić, kao i Miho Barada, je htio vidjeti luk kao dio okolnih crkva u kaštelanskom zaleđu.¹¹⁹ Tek je 70-ih Stjepan Gunjača ustvrdio da luk treba smjestiti u kontekst splitske katedrale te mu je posvetio čitavu jednu raspravu u sklopu istraživanja o povijesti splitske nadbiskupije i Ivanu Ravenjaninu.¹²⁰

Ranosrednjovjekovni ciborij iz Katedrale se sastoji od 4 ulomka arkade na kojima se s donje strane čita natpis nejasnog sadržaja. Slova su kapitalna, s donekle uncijalnim odlikama. Slovo A je razlomljene spojnice i trapezoidnog gornjeg dijela s produženom gornjom hastom, slično starijem natpisu iz sv. Trojice. Slovu G se srednja hasta blago spiralno uvija prema unutra. Srednja hasta slova N je orijentirana prema sredini slova, a u slovu M je smještena u gornju polovinu slova. Natpis se vremenski treba smjestiti u kraj 9. stoljeća.¹²¹ Ciborij je ukrašen kukama, kimatijem, pletenicom te među ostalim, pticama. Slični su to ukrasi onima drugih ciborija te se dugo vremena jedan ulomak koji se pridruživao ovim ulomcima ipak spojio s ulomcima iz crkve sv. Trojice. Ovi ulomci su unikatni primjerci ovakve radioničke izrade na području bizantskih gradova 9. stoljeća stoga se nameće pitanje je li ova radionica djelovala u Splitu ili zaleđu?¹²² U Italiji postoji izuzetno sličan ulomak sačuvan u Rimu. Radi se također o jednoj stranici ciborija s identičnim rasporedom elemenata, iako donekle drugačije likovne izvedbe te bez natpisa. Datira se u prvu polovicu 9. stoljeća.¹²³ Dimenzije ulomaka su različite, duž. 19-47, vis. 24-45, deb. 9,5-13 cm. Visina slova je nešto manja od najmanje debljine, dakle 8-9 cm.¹²⁴

Ono što se da pročitati od natpisa glasi:

Natpis S 1.

sanc?t]us [...]si [...]n magna [virtus?...]nte ho[c?..

118 Piteša, 2012, 59. Milošević ur., 2000, 133-134.

119 Milošević ur., 2000, 133-134. Nažalost don Lovrinu objavu nismo uspjeli provjeriti budući da nismo imali pristup glasniku *Obzor* u kojem je objavljen prvotno.

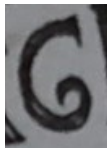

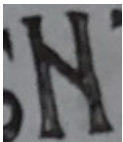
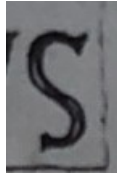
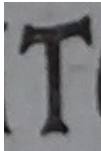

120 Dakako Gunjača se ne slaže s time da se sarkofag i luk trebaju povezivati s Ivanom Ravenjaninom. Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* (Zagreb: Školska knjiga, 1973), 290-293 i dalje.

121 Piteša, 2012, 29-34.

122 Detaljan opis Piteša, 29. O radionicama 33-34.

123 Letizia Pani Ermini, *Corpus della scultura altomedievale VII: Le diocesi di Roma*, (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1974), 62-68.

124 Piteša, 2012, 31-32.

A	E	G	H	I
				
M	N	S	T	U/V
				

Bibliografija: literatura u: Piteša, 2012, 34, Marasović, 2010, 193-194.

Na radiranom se natpisu vide samo dijelovi, uglavnom gornji, nekih slova te se ono malo natpisnog polja što je i sačuvano ne može valjano protumačiti. Vidljivo je da su slova kapitalna, skladno izvedena, sa serifima. Natpis se okvirno smješta po kvaliteti izrade i ostatku likovnog ukrasa u kraj 8. st. Ovaj ulomak također pokazuje odlike radioničke izrade koja ima paralele po Italiji, ali i u Splitu i Trogiru.¹²⁵ Dimenzije su: duž. 22, šir. 10, deb. 11 cm.¹²⁶

Idući natpis po redu koji se smješta u kontekst katedrale je tzv. luk iz Kaštel Sućurca koji je paleografski iznimno zanimljiv. Izraženo je miješanje kapitale i uncijale, još više zbog relativne dobre sačuvanosti ukupne dužine teksta. Uncijalni su D i E, spuštenu nogu slova F te razlomljena središnja hasta A. Osim toga treba primjetiti da je desna hasta U spuštenu ispod osnovne crte pisanja, iako ne toliko izraženo kao na nekim drugim natpisima. Najspecifičnije je slovo O koje je napisano u obliku romba hasta koje izlaze izvan okvira slova. Jedina paralela iz Splita mu je natpis sa sarkofaga nadbiskupa Ivana na osnovu čega dobrim dijelom i počiva njegova datacija.¹²⁷

Luk je ukrašen u tri pojasa. U gornjem se nalaze niske kuka, u sredini se nalazi natpisno polje, a donji pojas je ukrašen stiliziranim kimationom. Likovne odlike mu odaju karakteristike jedne splitske klesarske radionice kraja 8. stoljeća kojoj se mogu pridružiti mnogi drugi ulomci kamenog

¹²⁵ Piteša, 2012, 52-53.; 99-100.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Rapanić, 1971, 293.

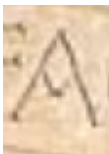
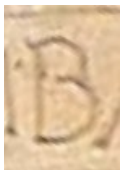

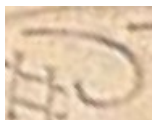

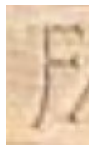

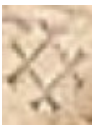

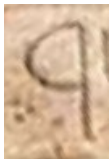
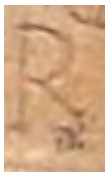

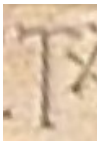
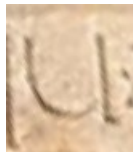
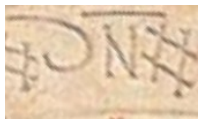
namještaja.¹²⁸

Dimenzije iznose: šir. luka 202, promjer 101, debljina 17 x 12 cm.¹²⁹

Natpis teče u jednom redu dužinom luka i glasi:

Natpis S 2.

As]pice hunc opus miro qu[o] decore facto quo d(omi)no iubante pr[esul]?

A	B	C	D	E	F
					
H	I	M	N	O	P
					
Q	R	S	T	U	DNO
					

Bibliografija: starija literatura navedena u: ur. Milošević, 2000, 134; noviji radovi: Marasović, 2011, 190-191; Basić, Jurković, 2011, 159-162.

128 Natpis je bogato opisan i rasčlanjen u radu: Ivan Basić, Miljenko Jurković, "Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća", *Starohrvatska prosvjeta* III/38 (2011), 159-163.

129 Milošević ur., 2000, 133.

Krstionica sv. Ivana

S krstionicom sv. Ivana povezuju se dva ulomka kamenog namještaja koji na sebi nose natpise. Prvi je ulomak vijenca za kojeg nije u potpunosti sigurno da je potekao upravo iz krstionice,¹³⁰ ali u novijoj literaturi ga se smješta tamo.¹³¹ Natpis je dug, no sačuvan samo djelomično.

Slova su uzusa klasične kapitale, relativno jednostavno, ali skladno izvedena te serifirana. Zanimljiva su slova C koje je pisano uglato te O „jajolikog” oblika, najvećeg proširenja u gornjoj trećini slova. Suspendirana su slova M u riječima *eclesiam* i *istam*. Korištena je skraćunica za ime Gospodnje, ali ne i slovne ligature. Na sadržajnoj razini druga bi se rečenica lako mogla protumačiti kao citat Biblije, no fraza „Orate pro me ad Dominum” je već u to vrijeme zasigurno postala poslovična.

Prednja ploha je ukrašena motivom prepletenih troputih polukružnica s nožicama koje završavaju volutama. Natpis se nalazi sa stražnje strane arhitrava. Ukрасom pripada splitskoj klesarskoj radionici kraja 8. stoljeća.¹³² Što se tiče ubikacije natpisa izrečena su i druga mišljenja, prije svega je zanimljivo ono Arsena Duplančića koji ulomak smješta radije u crkvu sv. Andrije *de fenestris*.¹³³

Dimenzije: duž. 94, vis. 22, deb. 9,5-10,5 cm.

Natpis glasi:

Natpis S 3.

(A)edifica]vi eclesia(m) ista(m) et cript[am ex/pro pr¹³⁴]oprio meo. Orate pro me ad D(omi)n(u)m Amen.

C	D	E	I	L	M
---	---	---	---	---	---

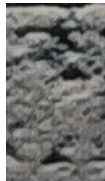
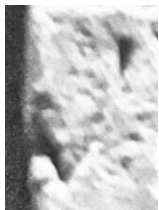
130 Rapanić, 1971, 273.

131 Marasović, 2011, 276.

132 Piteša, 2012, 69.

133 Duplančić, 2007. 186-187.

134 Čini se da bi se ovako restituirano čitav tekst. Možda ima prostora za još kakvu kraću riječ, možda “ex” ili “pro”, u značenju “od svoga vlastitoga” ili “za sebe sama”/”u vlastitu korist”. U drugom slučaju trebalo bi biti zamišljeno “merito”, ali ta mogućnost je puno slabije potvrđena.

					
O	P	R	S	T	U/V
					

Bibliografija: literatura u Piteša, 2012, 69.

Drugi natpis se nalazi na ulomku grede oltarne grede. On je isto samo djelomično sačuvan. Donji lijevi dio kuta je zasigurno odsječen pri sekundarnom iskorištavanju.

Slova su kapitalna, no znatno drugačije izvedbe od prethodnog natpisa. Vidi se utjecaj onodobnih književnih pisama. Kao takva više se paleografski približavaju ranoromaničkim natpisima, no dosad natpis nije uvršten među njih. Radi se o oblicima slova poput "bubrežastog" E, "spiralnog" G te minuskulnog slova B.¹³⁵ Skraćenica je samo jedna - *nomen sacrum*, ovog puta ime svetca.

Natpis izgleda kao parafraza srednjovjekovne himne "In dedicatione Ecclesiae" no u to ne možemo biti sigurni bez pravilne kontekstualizacije kakvog stručnjaka za liturgiju i himniku. Takvo tumačenje bi moglo doprinijeti znanju o povijesti crkvenih himana na hrvatskom tlu.¹³⁶

Ova je greda ukrašena u tri pojasa. Gornji je ukrašen kukama, srednji djelomično otučen ukrašen je kimationom, a donji pojas nosi natpis. Ukrasnim poljima najviše nalikuje natpisima T1 i T6, no oblikom slova je ipak drugačiji. Na osnovi paleografski i likovnih obilježja mogućom se čini

135 Natpis nije naveden u katalogu Vedrane Delonga, *Ranoromanički natpisi grada Splita: predkomunalno doba splitske prošlosti* (Split: MHAS, 1997) ni u Hrvati i Karolinzi budući da je prvi put objavljen tek 2002., a otkriven netom prije: Goran Nikšić, "Novi nalazi u koru katedrale sv. Dujma", *Kulturna baština* 31 (2002), 145.

136 Clemens Blume, *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologici H. A. Daniels und anderer Hymnes-Ausgaben. I. Die Hymnen des 5.-11. Jahrhunderts und die Irisch-Keltische Hymnodie aus den ältesten Quellen* (Leipzig: O. R. Reisland, 1908), 115.

datacija u rano 11. stoljeće.

Tekst je u jednom redu te glasi:

Natpis S 4.

d]omus hec fulge sub honoru (!) s(an)c(t)i Ioh(ann)i B(aptiste)

B	C	E	F	G	H	L	M
							
N	O	R	S	U/V	IOHI	SCI	
							

Bibliografija: Nikšić, 2002, 145; Marasović, 2011, 276.

Sv. Andrija "de fenestris"

Uz crkvu sv. Andrije "de fenestris" povezan je samo jedan malen ulomak oltarne pregrade sa sačuvanim natpisom od svega tri slova. Crkva se inače prvi put spominje u 13. stoljeću, no očito je po ulomacim crkvenog namještaja da se radi o crkvi starijeg postanka. Sve do istraživanja s početka 21. stoljeća nije se znalo za točnu lokaciju crkve.¹³⁷

Dimenzije: nepoznate; fotografija: nedostupna

¹³⁷ Marasović, 2011, 298-302. Usporedi pretpostavke o poziciji Arsena Duplančića u: "Kamena kustodija iz crkve sv. Andrije de Fenestris u Splitu", *Baština* 19/26-27 29-36 (1995), 32-34.

Tekst glasi:

...t et...

Vjerojatno se radi o kakvom dočetu na -t, možda 3. l. jd. ind. perfekta (možda *dedicavit* ili *construxit?*) kojeg prati veznik "et", no naravno i druge kombinacije su moguće. Budući da nemamo bolju dokumentaciju i zbog loše sačuvanosti ne možemo ga uključiti u daljnju obradu.

Sv. Anastazija "de fenestris" i sv. Nikola "de sdoria"

Jako blizu crkve sv. Andrije "de fenestris" bile su i crkve sv. Anastazije (Stošije) i sv. Nikole. Danas za obje crkve pouzdano znamo gdje su se nalazile, iako do relativno nedavno to nije bio slučaj. Crkva sv. Anastazije je bolje sačuvana budući da je sve do prve polovice 19. stoljeća bila u funkciji, a od crkve sv. Nikole su sačuvani samo manji dijelovi otkriveni u istraživanjima druge polovice 20. i početka 21. stoljeća.¹³⁸

Natpise grupiramo zajedno budući da nije u potpunosti moguće točno odrediti pripadaju li jednoj ili drugoj crkvi, još više zbog toga što su natpisi jako sličnog sadržaja.

Radi se o tri sljedeća natpisa: spoliju u stubištu sv. Nikole, dijelu nadvratnika na položaju crkve sv. Anastazije,¹³⁹ te ulomku okvira pronađenom u blizini tih dvaju crkava. Nijedan od ovih natpisa nema na sebi likovnog ukrasa po kojem bi ga se moglo spojiti s određenim klesarskim radionicama. Spolija u stubištu je nepravilnog rasporeda slova, koja su kapitalna s primjesama uncijale, poput slova "E". Skup "ET" je napisan tako da se slova spajaju na srednjoj crti slova "E".

Dimenzije: nepoznate,

Natpis je u dva reda i glasi:

Natpis S 5.

1. ...]let[...

2. [e]xientib[us]¹⁴⁰

E	I	L	N	T	X	ET
---	---	---	---	---	---	----

¹³⁸ Marasović, 2011, 303-311.

¹³⁹ Vedrana Delonga, "Dobrotvorni križ nebeskog Boga: razmišljanja uz dva splitska ranosrednjovjekovna natpisa", *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 36 (2009), 140.

¹⁴⁰ Možda bi se ovdje trebalo pročitati kao što je na sličnim natpisima sa]lut[em e]xientib[us]. Bez detaljne provjere samog natpisa to nije moguće precizirati.

Bibliografija: Marasović, Buble et al. 2000, 188; Marasović, 2011, 309.

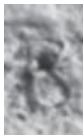

Drugi natpis je istog sadržaja, napis u jednom redu. Slova su uredna i pravilna, sva su kapitalna te serifirana. Najviše se ističe X koje izlazi iz klasičnih proporcija – šire je nego što bi trebalo biti.

Dimenzije: nepoznate

Natpis glasi:¹⁴¹

Natpis S 6.

Pax entrantibus sa[lus (/salutem) exientibus

A	B	I	N	P
				
S	T	U/V	X	
				

Bibliografija: Marasović, Buble et al. 2000, 193-4 Marasović, 2011, 305.

Od trećeg je natpisa sačuvano samo nekoliko slova u dva reda. Četvrto slovo u prvo redu se tumači kao X, ali je morfološki iznimno čudno, nalik ćirilichnom ж. Uncijalno je slovo E, a slovo A

¹⁴¹ Marasović, Buble et al., 2000, 193-4.

ima srednju spojnicu razlomljenu, slično kao ulomci oltarne pregrade iz sv. Trojice. Sadržaj nije posve jasan, vjerojatno se radi o sličnom natpisu kao što su prethodna dva.

Dimenzije: nepoznate

Natpis glasi:

Natpis S 7.

1. a pax

2. en[o?

A	E	N	P	X
				

Bibliografija: Marasović, Buble et al. 2000, 188; Marasović, 2011, 309.

Osim ovih pronađen je još jedan natpis popraćen pleternom ornamentikom u prostoriji 15B, vjerojatno iz neke od gore navedenih crkvi, no moguće da nije uopće vezan uz njih. Slova su skladna, kapitalna sa serifima. Specifično je Q u obliku broja 2 te V s lijevom hastom koja se na dnu zakreće prema desno. Tekst je teško definirati na osnovi sadržaja budući da je jako kratak.¹⁴²

Dimenzije: nepoznate

Glasi:

Natpis S 8.

e]que e die[s?

D	E	I	Q	U/V
---	---	---	---	-----

142 Ibid, 190. Opis je očito napisan za krive slike, slika 52. sadrži ulomak s natpisom, ne 53.

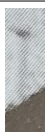

Bibliografija: Marasović, Buble et al. 2000, 190.

Ovome ulomku na osnovu ukrasa i slova bismo pridružili slijedeći natpis koji dosad nije registriran kao dio istog natpisa. Ovaj je također pronađen u podrumima Dioklecijanove palače. Time bismo prethodnoj tablici dodali još 2 nova slova, P i R. Za posljednje je zanimljiva kratka desna "nožica". Ne znamo kako bi se dvije polovice natpisa spojile, trebalo bi pronaći sličan tekst po kojem bi se onda usporedilo.¹⁴³ Likovni ukras je sačuvan na oba ulomka jako loše no vjerojatno se radi o ukrasu sličnom već obrađenim natpisima T1, T6 te S4 koji se sastojao od kuka u gornjem pojasu, popraćenih kimatijem, koji je u ovome slučaju duboko urezan te natpisnim poljem na dnu. Vremenski bi se moglo datirati prema ostalima u kraj 10. ili početak 11. stoljeća. Također ovoj grupi natpisa trebao bi se pridružiti natpis S30 koji je možda isto ulomak ovoga natpisa no bez detaljnog mjerenja svih ukrasa ne možemo reći pouzdano.

Natpis je u jednom redu i glasi:

Natpis S 9.

genuit?] e per vir[ginem nasci?¹⁴⁴

E	I	P	R	V
 				

Bibliografija: Marasović, 2011, 432.

¹⁴³ Sliku natpisa donosi Marasović, 2011, 432. Usporedi Marasović, Buble et al., 2000, 190.

¹⁴⁴ Ovako rekonstruiramo tekst prema varijantni egzulteta iz nešto kasnijeg vremena. Guilio Cattin, "Novità dalla cattedrale di Firenze: polifonia tropi e sequenze nella seconda metà del XII secolo", *Musica e storia* I (1998), 9.

Crkva donatora Gadue

Ulomak oltarne ograde sačuvan kao spolij na jednoj gradskoj kući dokaz je postojanja jedne neubicirane ranosrednjovjekovne crkve, ili inače nepoznate faze uređenja neke od danas sačuvanih crkava. Jedino što nam je poznato je ime njezinog donatora, Gadue, čije je ime potvrđeno na rečenom natpisu. No iako je natpis već odugo poznat u literaturi, ime donatora sve donedavno nije bilo poznato istraživačima, budući da se nalazilo na gornjoj plohi natpisa koja nije bila vidljiva sve dok natpis nije bio ukonjen iz kuće na kojoj je služio kao spolij.¹⁴⁵

Oblicima slova natpis pokazuje jače odmicanje od kapitale prema uncijali. Ističu se slova A, C, M, N te U. Na slovu A horizontalna hasta ima tendenciju spuštanja prema lijevoj vertikalnoj hasti. Slovo C je izrazito uglato oblikovano, M u 2 od 4 primjera ima ukrasni dodatak na vrhu lijeve vertikalne haste, N kao i često među obrađenim natpisima pokazuje tendenciju pisanja središnje haste više prema sredini slova, a slovo U je pisano na način koje podsjeća na ćirilično slovo Ч, to jest donji luk slova ne dodiruje plohu pisanja već je odignut oslanjajući se na desnu vertikalnu hastu. Ostala slova ne pokazuju izrazite posebnosti, no svakako više teže uncijalnim nego kapitalnim omjerima. Abrevirana je riječ „nostris”. U njoj su uz to slova N i R ligaturirana.

Jedini ukras na gredi, osim natpisa, su kuke u gornjem pojasu. Na sličan način su smo kukama ukrašeni trogirski T9 te splitski ulomci iz sv. Trojice. Vremenski ga se smješta u drugu polovicu ili kraj 9. stoljeća.¹⁴⁶ Dimenzije iznose: vis. 21.5, duž. 136.5, deb. 11 cm.¹⁴⁷

Tekst je izveden na dvije plohe, u po jedan pisani red. Uvjetno su nazvane gornja i donja iako su jedna na drugu okomite. Sačuvan je samo dio natpisa. Oštećeni su i lijevi i desni kraj natpisa:

Natpis S 10.

Gornja ploha:

] et peccator Gadua una cum coniuge mea et filis n(ost)ris edificavim(us) templum hoc et [

Donja ploha:

+ Dominnicus marmurario qui vobis istus (!) cancellus (!) fabricavimus.

145 Rapanić, 1971, 289-290 donosi samo tada vidljivu donju plohu.

146 Milošević ur., 2000, 143; Marasović, 2011, 312

147 Milošević ur., 2000, 143.

A	B	C	D	E	F	G
		 				
H	I	L	M	N	O	P
						
Q	R	S	T	U	NR	
						

Bibliografija: dosadašnja literatura u Milošević, 2000, 143; Marasović, 2011, 312.

Sv. Mihovil in "ripa maris"

Crkva sv. Mihovila *in ripa maris* jedna je od najstarijih splitskih crkava. U predmodernoj tradiciji povezivala se s Ivanom Ravenjaninom, što je sasvim vjerojatno, iako možda ne i posve pouzdano potvrđeno.¹⁴⁸ Crkva je tokom srednjeg i ranog novog vijeka više puta preuređivana, a svoj je kraj dočekala na samom početku 20. stoljeća, kada je srušena u potpunosti. Danas je vidljiva samo apsida crkve.¹⁴⁹

Čitavih natpisa se iz ove crkve nije sačuvalo. Sačuvala se samo oltarna pregrada koje je bila popraćena natpisom, no on je u neko doba radiran u potpunosti, tako da o njemu nije moguće reći ništa više.¹⁵⁰ Likovno pripada već bogato posvjedočenoj grupi kuke+kimation+natpis.

148 O crkvama povezanim s Ivanom Ravenjaninom više u: Ivan Basić, "Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću", *Povijesni prilozi* 29 (2005), 25.

149 Više podataka o crkvi, njejoj okolini i sudbini u: Arsen Duplančić, "Kameni ukrasi s crkve sv. Mihovila *in ripa maris* u Splitu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42 /1, (2011), 121-125.

150 Ibid.

Sv. Marija de Taurello

Tokom rušenja ostataka samostana sv. Marije de Taurello, na mjestu kojeg je vlada "stare" Jugoslavije planirala sagraditi pravoslavni hram sv. Save, pronađeni su bogati ostatci kamene plastike, većinom povezane sa samostanom iz 11. i 12. stoljeća. No među tim mlađim ulomcima se pronašao i jedan ulomak starije provenijencije, datiran negdje u 1. polovicu 9. stoljeća. Radi se o ulomku arhitrava oltarne pregrade hagianimskog sadržaja. Slova su uglavnom uncijalna, s manje pravilnim kapitalnim varijantama. Natpis je napisan neuredno, slova različitih visina i loših proporcija. Slova E i M su izrazito uncijalna. U slučaju slova E zanimljiva je uporaba uncijalnog i kapitalnog oblika jednog uz drugi. Slovo U je loše proporcionirano, a lijevi dio slova R nije spojen u sredini s desnim. Zanimljivo je da slovo C ima na dnu "repić" (cedilju) iako nije potrebna budući da se fonetski radi o glasu /k/. Sva su slova serifirana.

Likovno je ukrašen u gornjem polju kukama, u središnjem se nalazi natpis, a donji pojas je ukrašen pletenicom. To ga svrstava u skupinu kojoj pripada bogata trogirski klesarska radionica, no moguće je da joj on prethodi.¹⁵¹

Dimenzije natpisa su: duž. 40, vis. 20, deb. 9 cm.¹⁵²

Natpis je u jednom redu i glasi:

Natpis S 11.

sancto]rum Çosme et [Damiani¹⁵³

Ç	E	M	O
			
R	S	T	U

151 Piteša, 2012, 94-95.

152 Ibid, 95.

153 Ovo se rekonstruira na osnovi česte povezanosti ovih svetaca te spomena crkve njima posvećenima u ranosrednjovjekovnim poveljama. Ibid.

Bibliografija: Marasović, 2011, 347-348; dosadašnja literatura kod Piteša, 2012, 95.

Sv. Stjepan na Sustipanu

Samostan se prvi put spominje u 11. stoljeću, no sudeći prema nalazima, crkva i samostan su starijeg podrijetla.¹⁵⁴ Iz vremena predromanike postoji sačuvano nekoliko ulomaka kamenog namještaja pronađenih na lokalitetu, ali i u drugim dijelovima grada koji se daju atribuirati upravo ovoj crkvi i samostanu na osnovu dekoracije. Sačuvan je jedan ulomak oltarne pregrade koji je nažalost od vremena pronalaska do danas još više okrnjen.¹⁵⁵ Natpis teče u dva polja odijeljena međusobno crtom. Slova su kapitalnog karaktera, no dosta slobodno izvedena. Ističu se slovo G koje naliči na C s „repićem”, slovo M sa središnjim hastama koje su zakrivljene te slovo O oblika „suze”. Korišteno je dosta spojnica i skraćena u natpisu. Spojeni su ET, NE, UM, a skraćena *nomina sacra*.

Likovni ukras je podijeljen u tri polja. U gornjem se nalaze kuke manjih dimenzija, u srednjem troputa vrpca koja tvori arkade u obliku kimationa, a donjem pojasu natpisno polje. Takvom podjelom nalikuje na već spomenutu skupinu kuke+kimation+natpis no nije joj u potpunosti identičan. Dimenzije danas sačuvanog natpisa (lijeve polovice) iznose: duž. 34, vis. 25, deb. 10 cm.¹⁵⁶

Natpis glasi:

Natpis S 12.

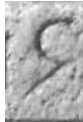

1.]re s(an)c(t)e d(e)i gene {trcis Marie et ...
2.]ni et cum {Iuda q(ui) d(omi)n(u)m tra[didit

A	C	D	E	G	I
---	---	---	---	---	---

¹⁵⁴ Marasović, 2011, 367; 373.

¹⁵⁵ Ante Milošević, "Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine," *Starohrvatska prosvjeta* III/27 (2000), 312.

¹⁵⁶ Ibid. 312.

					
M	N	Q	R	T	U
					
DNM	NE	SCE	UM		
					

Bibliografija: Marasović, Vrsalović, 1971, 197-198; Milošević, 2000, 312; Marasović, 2011, 372.

Osim ovoga natpisa pronađen je još jedan nedefinirani ulomak čiji tekst teče u dva reda. Samo je slikovno dokumentiran te se jako slabo čita zbog malog uzorka pisanja. Slova koja se vide su kapitalna, skladno izvedena. Slovo O je oblika „suze”, a N ima srednju spojnicu koja završava više prema sredini slova. U oba je reda posvjedočeno *nomen sacrum* „Domini”. Zbog posvjedočenih slova teško je točno datirati natpis, vjerojatno se radi o 9. ili 10. stoljeću sudeći po obliku slova, ali i o vrsti materijala koji je upotrebljen. Kamen je porozan, nalik na onaj koji je korišten za proizvodnju luka u sv. Trojici. O likovnome ukrasu nemoguće je išta reći budući da se sačuvalo samo natpisno polje.

Natpis glasi:

Natpis S 13.

1. D(omi)ni Tho(ma?)
2. (Domi?)ni sen(?)

E	H	O	T	DNI
				

Bibliografija: Marasović, Vrsalović, 1971, 197-198; Marasović, 2011, 372.

Sv. Ivan Evanđelist

Prvi spomeni crkve potječu iz razvijenog srednjeg vijeka, no sudeći prema arheološkim istraživanjima i tipologiji pronađenih ulomaka crkvenog namještaja crkva postoji od kasne antike, s predromaničkom predgradnjom po svemu sudeći iz 9. stoljeća.¹⁵⁷ Od crkvenog namještaja sačuvan su jedan kasnoantički i jedan predromanički nadvratnik, potonji s natpisom.

Nadvratnik je, skupa s natpisom sačuvan u dva ulomka koji se ne spajaju, ali se tekst vidno nastavlja. Usred natpisa je umetnut križ koji je čitav otučen izuzev lijevog kraka. Slovno je zanimljiv budući da lijevi dio pokazuje odlike rimske kapitale, barem sudeći prema nekoliko djelomično i u potpunosti sačuvanih slova, dok drugi dio natpisa, s desne strane križa pokazuje više odlike uncijale, u potpunosti izvan okvira crta pisanja. Slova su neujednačene visine te nisu razmještena unutar istih visina pisanja. S donje strane većeg ulomka nadvratnika se nazire drugi natpis, vjerojatno slične prirode, koji je nažalost, osim gornjih dijelova nekoliko slova koja se ne mogu pročitati, u potpunosti izgubljen.¹⁵⁸ Što se tiče ukrasa, ako ga je i bilo on se izgubio, no sudeći po dimenzijama natpis nije bio dodatno ukrašen ničim osim natpisom i križevima, od kojih su sačuvani djelomično središnji te lijevi manjih dimenzija. Po dosadašnjim spoznajama križevi su slabo databilni, ali se daju smjestiti negdje u kasnu antiku, što će reći da je predromanički natpis uklesan naknadno na kasnoantički kamenu ulomak. Dimenzije: manji ulomak: duž. 9.3, šir. 21.3, vis. 13.5 cm; veći ul.: duž. 60, šir., 42, vis 15 cm. Visina slova 2.7-5.8 cm¹⁵⁹

Sačuvani dio natpisa glasi:

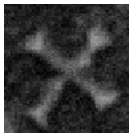
¹⁵⁷ Marasović, 2011, 376-7.

¹⁵⁸ Natpis najbolje donosi Arsen Duplančić, "Crkva sv. Ivana Evanđelista na splitskome Marjanu", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102 (2009.), 143-166.

¹⁵⁹ Duplančić, 2009, 158.

Natpis S 14.

In]tr[an]ti[bu]s pax ora.

A	I	O	P
			
R	S	T	X
			

Bibliografija: Duplančić, 2009, 158-160. Marasović, 2011, 377.

Sv. Andrija/Sv. Ivan - *Ad basilicas pictas*

Na prostoru bogatog kasnoantičkog crkvenog lokaliteta *Ad basilicas pictas* nalazila se tokom srednjega vijeka znamenita crkva sv. Andrije u kojoj je održan sabor splitske nadbiskupije 1185. godine. Na njenom je položaju pronađeno više jako fragmentarnih ulomaka kamenog namještaja ranosrednjovjekovnog podrijetla, što bez sumnje govori da je crkva kontinuirano korištena od antike pa nadalje sve dok nije zapuštena kroz kasni srednji/rani novi vijek.¹⁶⁰ Nas primarno zanimaju dva ulomka grede oltarne pregrade na kojima su sačuvana po tri slova. Na prvom ulomku nismo u stanju sadržaj natpisa. Drugi natpis se ipak da donekle sadržajno rekonstruirati. Paleografski se slova ne ističu, moguće da se radi o oblicima 9. st., ali takva slova su mogla biti upotrebljavana sve do početka 11. st. Prvi je ulomak u gornjem dijelu ukrašen kukama ispod kojih se nalazi polje pisanja. Dimenzije su: 12 x 14,7 x 8,7 cm, a visina slova 4,2 cm.¹⁶¹

Natpis glasi:

Natpis S 15.

]res[

¹⁶⁰ Marasović, 2011, 397, 399.

¹⁶¹ Frane Buškariol, "De Ecclesiis Pictis", *Starohrvatska prosvjeta* 20(1990), 294-295.

E	R	S
		

Bibliografija: Buškariol, 1990, 294-295; Oreb, Rismondo et al., 1997, 45-47; Marasović, 2011, 400.

Drugi je ulomak također u gornjem dijelu ukrašen kukama (samo jedna sačuvana) ispod koje se nalazi djelomično sačuvano polje pisanja. Moguće je da su dva ulomka dio jedno te iste oltarne pregrade posebice kad se osvrne na fakturu kamena i dimenzije:¹⁶² vis. 11, duž. 5-10.5, deb. 7,5, vis. sl. >3 cm. Natpis glasi:

Natpis S 16.

san]c(t)i T[homae?

C	I	T
		

Ako bismo prihvatili čitanje prvog ulomka Tajme Rismonodo kao „ad hono]re s[ancti”,¹⁶³ iako Buškariol između slova R i E čita interpunkcijsku oznaku „srednje” točke, onda bismo možda mogli ova dva ulomka spojiti u jedan natpis:¹⁶⁴

¹⁶² Marasović, 2011, zbog nekog razloga ne spominje ovaj natpis. Podatak smo prvo saznali iz Antonija Ujević, “Fragmenti oltarnih pregrada u ranom srednjem vijeku na splitskom poluotoku”, Diplomski rad (Split: FF Split, 2020), 67. Informacije o natpisu iz F. Oreb, T. Rismondo et al. *Ad basilicas pictas* (Split: Ministarstvo kulture, 1999.), 47. Kamen se kod Buškariola, 1990 i Oreb, Rismondo, et al., 1997, navodi kao bijeli sitnozrnati vapnenac.

¹⁶³ Oreb i Rismondo, 1997, 45-47.

¹⁶⁴ Naravno ovo je samo pretpostavka, trebalo bi prvo provjeriti spajaju li se ova dva kamena ulomka. Najuvjerljivija bi bila mogućnost spajanja ako još između ova dva ulomka nedostaje slovo N, kao dio skraćenice, inače bi sasvim

ad hono]re(m) s[an]c(t)i T(homae)

Bibliografija: Oreb, Rismondo et al., 1997, 45-47.

Sv. Mihovil na Poljudu (Sv. Trojica?)

U današnjem franjevačkom samostanu na Poljudu sačuvani su ulomci predromaničkog namještaja koji se povezuju s crkvom na tome prostoru čija je arhitektura danas u potpunosti nepoznata. U povijesnim izvorima iz 11. stoljeća na tome području nailazimo na crkvu posvećenu sv. Mariji, no iz natpisa kojeg ćemo dalje navesti vidimo spominjanje titulara Mihovila Arkandjela. Ne može se točno reći radi li se ovdje o istoj crkvi ili ne.¹⁶⁵ Mišljenje da je od drugdje donešen ulomak nudi Nikola Jakšić koji pretpostavlja da je oltarna pregrada dio crkve sv. Trojice koja je nekoć bila posvećena arkandjelu Mihovilu, što podupire izgled oltarne pregrade te paralelni slučajevi posvete sv. Mihovilu heksakonskih crkava poput one u Brnazama.¹⁶⁶ Time bismo dobili situaciju po kojoj bi na području Poljuda postojale dvije crkve. Neistražena crkva sv. Marije na području današnjeg franjevačkog samostana te crkva sv. Trojice (sv. Mihovila) udaljena 500 m od sv. Marije.¹⁶⁷

Od kamenog namještaja nama zanimljivoga sačuvana su dva veća ulomka, jedan luka oltarne ograde, a drugi grede oltarne pregrade. Mišljenja oko toga pripadaju li ova dva ulomka istoj cjelini su različita. Rapanić drži da se radi o ulomcima dvije različite oltarne pregrade,¹⁶⁸ a Daniela Matetić i Nikola Jakšić smatraju da se radi o jednoj cjelini.¹⁶⁹ Što se tiče ukrasnog polja on je skoro u potpunosti jednak na oba ulomka. U gornjem redu se nalaze kuke, (na ulomku luka se nalazi još ukras križa) ispod kojih je bordura koja ih dijeli od donjeg, natpisnog polja. Izrada se natpisnog polja u dva ulomka ipak nešto razlikuje. Na ravnoj se gredi vide oznake crte vodilje na dnu natpisa, veličina slova se kreće od 3,7 do 5,5 cm. Na ulomku luka ne vidimo crtu vodilju, a veličina slova se

sigurno trebalo odbaciti mogućnost spajanja ova dva ulomka.

165 Marasović, 2011, 393-396 navodi crkve kao jednu, no je li to zaista tako ne bismo htjeli zasigurno određivati.

Moglo bi se raditi i o promjeni titulara, ali i o dvije različite mikrolokacije koje nisu bile aktivne u isto vrijeme.

166 Nikola Jakšić, "Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve sv. Marte u Bijaćima", *Starohrvatska prosvjeta* III/26 (1999.), 276-279.

167 Moguće je da je crkva sv. Trojice u vrijeme druge polovice 11. st. promijenila titular pri čemu su ulomci oltarnih pregrada izbačeni, što

168 Rapanić, 1971, 290-291. Vjerojatno je ono što Nikola Jakšić navodi da Rapanić vjerojatno nije ni mogao vidjeti ulomak u potpunosti. To nam pokazuje opis luka te crtež koji je Rapanić objavio. Također da je natpis bio prekriven žbukom pokazuje fotografija objavljena u novijim publikacijama. Lijevo kut fotografije Marasović, 2011, 395.

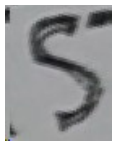

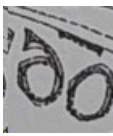
169 Uzgred budi rečeno da autorica među literaturom ne navodi Rapanića, dapače kaže da manji ulomak nije nikada prije objavljen. Zar autorica nije znala za jedini članak koji se bavio tom tematikom do tada i kojeg je napisao jedan od urednika zbornika u kojem je njen rad objavljen! Daniela Matetić, "Pleterni ulomci iz predromaničke crkve sv. Marije na Poljudu", u: *Zbornik Tomislava Marasovića* ur, Ivo Babić, Ante Milošević i Željko Rapanić (Split: Sveučilište u Splitu; MHAS, 2002.), 270-286. Jakšić, 1999., 276-279.

kreće od 4,5 do 6 cm. Također vidimo manje paleografske razlike, zbog kojih je vjerojatno Rapanić i smatrao da se radi o dva ulomka različite provenijencije. Greda oltarne pregrade je dimenzija: šir. 88, vis. 21, deb. 11,5 cm, vis. sl. 3,7-5,5 cm. Luk olt. preg. je dimenzija: raspon luka 124, šir. luka 86, vis. l. 64, šir. grede 21, vis. slova 4,5-6 cm.

Natpis glasi:

Natpis S 17.

Jus indignus di(a)c(onus)¹⁷⁰ servus servor(um) D(e)i et beati [Mic]haeli Archangeli oc (!)
horatorium (!) D(e)o adiuvente constr[uxi]

A	B	C	D	E	G
					
H	I	L	M	N	O
					
R	S	T	U/V	VM	Tilda
					

Paleografski možemo reći da se radi o kapitali koja na mjestima izlazi u uncijalu. Zanimljivi su dubletni oblici slova D (uncijalni i kapitalni oblik) i G (u obliku s unutarnjom i vanjskom hastom). Ostala su slova manje zanimljiva. Ističemo da se na jednom primjeru T nalazi dodatna

¹⁷⁰ Ova se riječ različito razrješavala, Jakšić, 1999, 277.

„nožicom” na dnu desno, no drugi primjer je ipak običnog kapitalnog oblika. Skraćenice su sve pisane tildom, javlja ih se više, dvije DEUS, jedna DIACONUS i jedna -OR(UM). Nailazimo i na par ligatura, najzanimljivija je UM na kojoj se spajaju gornji dijelovi slova. Na slovima su uglavnom prisutni serifi. Slova nisu izvedena pretjerano vješto no uglavnom su u istoj crti pisanja.

Bibliografija: Rapanić, 1971, 290-291; Matetić, 2002, 277-286; Jakšić, 1999, 277-278; Marasović, 2011, 393-396.

Sv. Trojica

Na području izvan užeg dijela grada Splita, na manje od pola kilometra od franjevačkog samostana sv. Ante nalazi se crkva posvećena sv. Trojici (sv. Trojstvu). Prvi spomeni crkve potječu iz 11. stoljeća, no crkva je zasigurno sagrađena u ranijim vremenima – 8. ili 9. stoljeću.¹⁷¹ Crkva je sačuvana u skoro punoj visini do 20. stoljeća, kada je obnovljen krov i dio urušenih zidova. Što se tiče predromaničkog crkvenog namještaja, pronađeno ga je više ulomaka, od kojih su za nas bitni jedan skoro u potpunosti sačuvan polukružni luk, te 4 ulomka oltarne grede lučne profilacije.

Slova na luku i dijelovima oltarne pregrade se razlikuju u izvedbi. Na luku su vertikalno izduženija, mješavina uncijalnih i kapitalnih paleografskih odlika. Natpisno je polje zaravnjeno, a natpis je izveden na način da se lijevi dio luka čita s desna na lijevo, a lijevi s desna na lijevo. S druge strane, slova na ulomcima oltarne pregrade su vertikalno suženija, više su kapitalnih odlika, iako su specifični uncijalni oblici slova A i E, a natpisno je polje zaobljeno.¹⁷² Na jednom je ulomku oltarne pregrade zabilježena ligatura HE, a skraćenica nema ni na luku ni na ulomcima oltarne grede. Vremenski se ulomci oltarne pregrade povezuju s ranijim vremenom - druga polovica 8./početak 9. stoljeća; a luk s kasnijim - 9. stoljeće.¹⁷³

Luk je ukrašen jednostavno, sasvim nalik prije spomenutom luku sa spomenom Mihaela Arkandela. Gornje je polje ukrašeno kukama usred kojih se nalazi križ. Ispod je natpisno polje. Ulomci oltarne pregrade su također jednostavno ukrašeni na sličan način kao luk: gornji dio s kukama ispod kojeg je natpisno polje, no u ovom slučaju, kao što je već rečeno, zaboljeno. Luk je dimenzija: duž. 75, šir. 17, deb. 8-9, unutr. šir. luka 57, vanjska š.l. 88, vanjska visina 45 cm. Natpis glasi:¹⁷⁴

171 Marasović, 2011, 401-409.

172 Piteša, 2012, 79.

173 Ibid,

174 Na današnjoj rekonstrukciji natpisa se krivo čita “INTBANTIBUS”, ibid 82.

Natpis S 18.

[Xap su]bitneixe¹⁷⁵ int[rant]ibus pax

B	E	I	N	P
				
S	T	U/V	X	
				

Bibliografija: dosadašnje u Piteša, 2011, 83.

Dimenzije ulomaka oltarne pregrade su sljedeće:¹⁷⁶

Ulomak 1. - duž. 40.5, šir. 15, deb. 11.5-12.5 cm

Ulomak 2. - duž. 29.5, šir. 18, deb. 10.5-12.5 cm

Ulomak 3. - duž. 25, šir. 16.5, deb. 10.5-12 cm

Ulomak 4. - duž. 27, šir. 15.5, deb. 9.5-11.5 cm

Natpis glasi:¹⁷⁷

Natpis S 19.

1. M]ichaeli arc[hangeli

2.]ri con[fessori?

¹⁷⁵ Čitaj: "Pax exientibus ..."

¹⁷⁶ Dimenzije i za ove i za prethodni ulomak su prema ibid 79-82.

¹⁷⁷ Poredak ulomaka prema Piteši.

3.]ci sei[

4.]eo ens[

A	C	E	H	I
				
L	O	R	S	HE
				

Bibliografija: dosadašnja literatura u Piteša, 2011, 79-82.

Osim ovih ulomaka, koji se danas čuvaju u Arheološkom muzeju, postojala su također još dva ulomka kamenog namještaja s natpisnim poljima.¹⁷⁸ Za jedan od tih natpisa nemamo sačuvano ništa osim prijepisa sadržaja pa ga stoga ni nećemo uvrstiti u naš popis. Natpis glasi:

cum fi]lio me[o

Drugi je ulomak sačuvan otiskom i fotografijom iz čega se mogu izvući konkretniji podatci. Zanimljiv je prije svega zbog toga što čuva ime nekog Ivana koji je bio povezan s gradnjom crkve. Natpis je tekao u dva reda, kapitalnih, iako malo nezgrapnih slova. Zanimljivo je prvo sačuvano slovo drugog reda. U literaturi se tumači kao slovo A otvorenog vrha i spuštene srednje haste,¹⁷⁹ no budući da takvih primjeraka nema drugdje, vjerojatnije je tumačenje kao slovo M nezgrapnije izvedbe. Ovaj ulomak nije popraćen nikakvim dodatnim likovnim ukrasom.

Dimenzije natpisa su: duž. 18, vis. 17.5, v. natp. polja 13, v. slova 0.36-0.47 cm.

Natpis glasi:

¹⁷⁸ Arsen Duplančić, "Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100/1, (2007.), 174-176.

¹⁷⁹ Ibid, 177.

Natpis S 20.

] Ioh(ann)e

t] me

E	H	I	M	O	IOH
					

Bibliografija: Duplančić, 2007, 175-177.

Gospa od Pojšana

Izvan granica gradskih zidina nalazi se splitski kvart Pojšan po kojem je naziv dobila crkva posvećena Gospi. Prvi spomeni predjela potječu iz 11., a crkve iz 13. stoljeća. Crkva je ipak starijeg postojanja sudeći prema sačuvanom ulomku oltarne grede. Slova na natpisu su izvedena više u maniri uncijalne negoli kapitale. Zanimljivi oblici su kvadratasto C i O, ligature TA, TE, reducirano I upisano u međuprostor slova C i L, te tildom naznačen nazal M. Na tildu je svedeno i E u teonimu „DEO”. Luk je, kao što je rečeno kod slične mu grede iz okolice Trogira – T10 – ukrašen prepletenim polukružnicama oblikovanim kao pleter. Datacijski se oba natpisa mogu povezati sa sličnim ulomcima s područja Hrvatske nastalih za vladavine kneza Muncimira što ih smješta u sam kraj 9. ili početak 10. stoljeća.¹⁸⁰ Dimenzije: vis. 24, duž. 107, deb. 13 cm.¹⁸¹

Natpis glasi:

Natpis S 21.

Aspicite depictu(m) conscripta legalia D(e)o dicata

A	C	D	E	G	I
---	---	---	---	---	---

180 Babić, 1996, 46-47; 54-55.

181 Milošević ur., 2000, 142.

					
L(i)	N	O	P	R	S
					
T	U/V	CI	LI	TA	TE
					

Bibliografija: pregled dan u: Marasović, 2011, 415-416; dodatno Babić, 1996, 52-53.

Sv. Martin

Najbolje sačuvana *in situ* ranosrednjovjekovna oltarna pregrada jest ona crkve sv. Martina koja se nalazi u zidinama sjevernih (Zlatnih) vrata Dioklecijanove palače. Sačuvani su nadvrtnik iznad ulaznih vrata te čitava oltarna pregrada. Razni istraživači daju izuzetno široku dataciju crkve i popratne građe.¹⁸² Trenutačno je najšire zastupljeno mišljenje Tonča Burića i Vedrane Delonga po kojima bi se oltarnu pregradu trebalo datirati u 60-te ili 70-te godine 11. stoljeća, no oko datacije nadvrtnika nema dogovora. Burić ga datira u predromaničko doba, dok Delonga ipak govori da je istovremen s oltarnom pregradom.¹⁸³

Mi smo skloniji Burićevom mišljenju, s njim se također slaže Ivan Armanda koji je napisao

¹⁸² Marasović, 2011, 317-319.

¹⁸³ Tonči Burić, "Jedna splitska ranoromanička radionica iz treće četvrtine 11. stoljeća", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32 (1992), 219; Delonga, 1997, 13.

opsežan doktorat o dominikanskom samostanu sv. Martina.¹⁸⁴ Već površnim pregledom paleografije slova naziru se velike razlike u izvedbi. Natpis na nadvratniku obiluje ligaturama i skraćenicama koje su jako idiosinkratične u kontekstu splitske epigrafske proizvodnje, dok je natpis na oltarnoj pregradi lijep primjer paleografije koje se vidi na drugim natpisima 11. stoljeća, poput natpisa S4, ali naravno sa svojim specifičnim rješenjima, poput T s horizontalnom hastom u obliku tilde, ligaturi „Mar” u „Martini”¹⁸⁵ te specifičnom posljednjem skupu abrevijatura. Također natpis na nadvratniku kao što je već naznačio Rapanić ne pokazuje nekih posebnih slovnih oblika osim opće nespretnosti u izvedbi slova.¹⁸⁶ Nadalje nadvratnik izuzev križa s kristogramom u sredini natpisnog polja nije ukrašen na drugačiji način, dok je trabeacija oltarne pregrade je ukrašena u svojoj čitavoj dužini.¹⁸⁷ Daticiju oltarne pregrade u kraj 11. stoljeća podupire nepostojanje pluteja oltarne pregrade, što je odlika perioda redukcije oltarne pregrade prije njenog potpuno nestanka.¹⁸⁸

Što se tiče paleografije slova nadvratnika naznačili bismo da se radi o slovima koja su prije svega više kapitalna, no zbog kvalitete i nedosljednosti izvedbe ukupno gledajući su daleko od onoga što bi se očekivalo. Neka slova naginju više prema uncijali, poput slova A koje se javlja u dva različita oblika. Slovo O je blago „suzolikog” oblika. Jako je čudno izvedeno slovo „L” čija donja hasta počinje visoko te se zakrivljeno spušta prema donjoj crti pisanja. Kao što smo rekli natpis obiluje i ligaturama i skraćenicama, koje nije u potpunosti moguće sigurno razriješiti. Osim pravih ligatura postoji i primjera slova koja se „pružaju” prema drugima, te ih dotiču, ali ne tvore prave ligature poput E u „rex” i „po(s)tes”. Likovnih ukrasa, osim kristograma nema što također otežava daticiju.

Dimenzije: nepoznate

Natpis S 22.

1. rex benedicte d(eu)s laudis decus inperiu(m)q(ue)
2. ac n(omen) constituit sub onore beati martinis
3. limites ec(lesie? *ili* fecit?) atq(ue) po(s)tes p(res)b(ite)r dominicus salve pa
4. ter placea?]t tibi p(er) n(os)tr(i) pectoris antra coli.

184 Ivan Armanda, “Povijest samostana dominikanskih picokara sv. Martina u Splitu” (Doktorski rad, KBF, 2019), 102.

185 Ako je natpis s nadvratnika stariji možda se na njega klesar oltarne pregrade ugledao budući da i na njemu nalazimo ligaturiran skup slova “Mar” iako na drugačiji način.

186 Delonga, 1997, 13; Rapanić, 1971, 286-287.

187 Zanimljivo je da se nitko od navedenih autora, koliko nam je poznato, nije pozabavio križom u sredini natpisa.

Možda bi on mogao pomoći u datiranju. Mi mu zasad nismo uspjeli pronaći paralela.

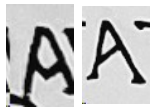

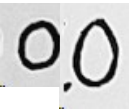

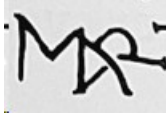
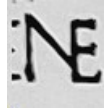

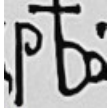

188 Burić, 1992, 216.

kartuša s križom

crus ili crux

Čitanje prema Rapaniću:¹⁸⁹

+ Rex benedictē Deus! Decus et imperium laudis! Ac nomen sub honore beati Martini, limites ecclesiae atque postes constituit presbyter Dominicus. Salve Pater! Placeat tibi per nostri pectoris antra coli.

A	B	C	D	E	I	L
						
M	N	O	P	Q	R	S
						
T	U	X	AT	DS	EC	MAR
						
NE	NIR	Per	PBer	TE	TU	UB
						

Bibliografija: Rapanić, 1971, 288-289; Burić, 1992, 219; Delonga, 1997, 13.

¹⁸⁹ Rapanić, 1971, 289.

Osim ovoga sačuvao se još jedan manji nadvratnik, koji isto spominje prezbitera Martina, te se služi istim vizualnim jezikom. On se jedini od natpisa ove crkve više ne nalazi *in situ*. Paleografski je identičan prethodnom natpisu. Također je pun različitih skraćenica. Zanimljiva je skraćenica krajnjeg -us u *indignus*, ona za *presbyter* je identična prethodnom natpisu, a u riječi *peccator* slog "pe" je napisan tako da je slovo P produženo, a na njegovoj vertikalnoj hasti je napisano slovo E. Otučeno je posljednje slovo natpisa, no da se lako rekonstruirati. Natpisu je predmetnut jednostavan križ te mu on sačinjava jedini ukras.

Dimenzije natpisa su: vis. 44, duž. 82, deb.. 11 cm.

Natpis glasi:

Natpis S 23.

Domi(n)ic(us) indign(us) p(res)b(yte)r pecato[r]

A	C	D	G	I	M
					
N	O	T	NS	PE	Pre
					

Bibliografija: Rapanić, 1971, 285.

Nepoznato podrijetlo

Osim gore donešenih natpisa koji se s manjom ili većom sigurnošću mogu povezati s jednom

ili drugom crkvom, usprkos tome što se i ne nalaze na prvotnom mjestu postavljanja, određeni broj ulomaka natpisonosnog kamenog namještaja i arhitektonskih ulomaka koji se čuvaju u splitskim muzejima nije moguće povezati s određenim titularom, u nekim slučajevima nije čak moguće ni potvrditi da li su iz Splita ili iz drugih dalmatinskih mjesta.

Mi ćemo se pozabaviti samo s onim natpisima koji su pouzdano pronađeni u Splitu, no i to kao što smo vidjeli u slučaju luka iz Sućurca ili kao što je s osmanskim poljičkim natpisom pronađenim u podrumima Dioklecijanove palače ne znači nužno da su potekli iz Splita, i obrnuto.¹⁹⁰

Prvi natpis kojeg navodimo je ulomak arhitrava pronađen kao spolij umetnut u samostan sv. Klare, vjerojatno povezan s crkvom sv. Andrije *de fenestris*.¹⁹¹ Vremenski se smješta u prvu polovicu 9. st. Natpis je sačuvan samo djelomično, slova su lijepo izvedena, kapitalna, no neka slova imaju tendenciju prema više zaobljenim, uncijalnim oblicima, posebice E i F. Slova su serifirana umješno. Zanimljive su skraćenice, kontrahirano „omnium” te „sanctorum” koje čak pokazuje suspenziju „um” u obliku crte preko desne haste slova R. Slovo O je „jajolikog oblika” s blago isturenim srednjim dijelom. Ukrašen se nalazi sa druge ulomka. Podijeljen je u tri polja: gornje s ukrasom kuka, srednje troprutim arkadama (djelomično sačuvano) te donji s prepletenom troprutom pletenicom.¹⁹² Analogije treba vidjeti u djelima trogirске klesarske radionice iako je ovdje uređenje natpisa drugačije. Dok je na ulomcima trogirске klesarske radionice srednje ukrasno polje određeno za upisivanje natpisa, ovdje je još jedno ukrasno polje, a natpis s druge strane grede. Ovaj ulomak bi trebalo priključiti ulomku br. 28 kod Piteše.¹⁹³

Dimenzije su: duž. 45, vis. 20, deb. 10 cm.¹⁹⁴

Natpis je u jednom redu upisan između dvije pomoćne crte koje odjeljuju polje pisanja i glasi:

Natpis S 24.

190 "Pod otkrićima mislim na rijetke dokumente, natpise u kamenu, poput onog pronađenog u podrumima Dioklecijanove palače. Naime, riječ je o osmanskome dokumentu u kamenu s natpisom iz 1508. godine, iz ranijeg vremena nego što su Osmanlije bili na ovom prostoru. Nameću se razna pitanja. Nije logično da je tako veliki kamen prenošen kopnenim putem, pa je vjerojatnije da je donesen morskim putem - kaže prof. Ursinus."

<https://slobodnadalmacija.hr/split/jeste-li-culi-za-nbsp-rustem-pasu-velikog-vezira-koji-je-upravljao-cak-i-podrucjima-kile-i-visoke-ali-se-nije-spustio-u-split-537126>

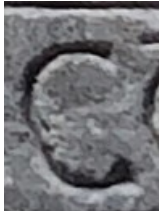

191 Piteša, 2012, 67-68.

192 Ibid.

193 I Piteša, 2012, 65. na to upozorava kod ulomka 28.: "Istoj oltarnoj ogradi pripada arhitrav (br. 30)" no u ipak ih datira drugačije. U svojoj recenziji Basić kao da je preskočio pročitati napomenu kod br. 28, ali s pravom ističe posljednju nelogičnost u dataciji. Ivan Basić, "Novi katalog splitske ranosrednjovjekovne plastike" *Ars Adriatica* 3 (2013), 259-260.

194 Piteša, 2012, 67.

] et festivitatis om(n)iu(m) s(an)c(t)or(um) e[cclesiae¹⁹⁵

A	C	E	F	I	M	O
						
R	S	T	U/V	OMIV	SCOR	
						

Bibliografija: dosadnja pregledno obrađena u Piteša, 2012, 68.

Drugi značajniji natpis je ulomak arhitrava pronađen na nepoznatoj lokaciji iste radioničke fature kao arhitrav povezan s krstionicom no nešto drugačijeg, iako izuzetno sličnog, duktusa slova.¹⁹⁶ Tilda je puno manja te se samo skraćuje nazal M. Vjerojatno se radi o starijem radioničkom proizvodu iz samog kraja 8. stoljeća.¹⁹⁷ Ukras je istovjetan onome na ulomku br. 31 (našem S3) kod Piteše, te je sasvim moguće da se radi o ulomcima istog natpisa.¹⁹⁸ Nepoznati su i mjesto nalaska i prvobitnog položaja.

Dimenzija: duž. 65, vis. 20, deb. 4-8 cm.

195 Za čitanje e[cclesiae Rapanić, 1971., 277.

196 Pogledaj Piteša, 2012, 69; 107. Zanimljivo je da Piteša uopće ne ulazi u sličnost izvedbe natpisnog polja, a i sličnosti materijala te dimenzija natpisa pod njegovim kataloškim brojem 30 sa 31 i 52. 67-68; 107. To bi moglo govoriti o istoj radionici koja je usvojila druge uzuse ornamentike, ali slične fature.

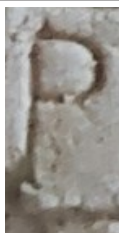

197 Piteša, 2012, 106-107.

198 Duplančićeva argumentacija za suprotno, 2007, 186-7, nam nije posve jasna. Rapanić, 1971, 277-278, govori o natpisu koji slijedi u Duplančićevoj obradi, tj. naš prethodni, S 24 "festivitatis" natpis. Dapače Rapanić, 1971, 272-273 piše da bi se trebalo veći ulomak iz sv. Klare i manji nepoznatog podrijetla spojiti usprkos razlikama u pisanju. A te bi se razlike mogle priključiti praktičnim problemima. Često su klesari imali problema s organizacijom pisanog polja te ne bi bilo stoga čudno da natpis počne ljepšim raširenijim slovima, a završi zbijeno neuglednijih slova. Ima mnogo primjera takvih pojava, već na antičkim spomenicima, čega lijepih primjera ima u Arheološkom muzeju u Splitu.

Natpis glasi:

Natpis S 25.

Aspic[e dep]ictu(m) te(m)pli (!) ad lo[cum

A	C	D	E	I	L
					
O	P	S	T	U/V	
					

Bibliografija: dosadnja pregledno obrađena u Piteša, 2012, 107.

Spajanjem s natpisom S3 dobili bismo tekst:

Aspic[ite depi]ctum te(m)pli ad lo[cum ... aedifica]vi ecclesia[m istam et criptam pro]prio meo orate pro me ad D(omi)n(u)m, Amen.

Treći je natpis dužeg formata možda i duži od prethodna dva, ali je sačuvan u fragmentima te manje jasna sadržaja. Radi se o tri ulomka arhitrava oltarne pregrade pronađenih u blizini Katedrale te jednog posve nepoznate provenijencije unutar grada Splita. Zbog nepouzdanih mjesta pronalaska nije moguće reći nešto konkretno o prvotnoj lokaciji ulomaka.¹⁹⁹ Slova su u suštini uncijalnih oblika, posebice slova E, D i U. Zanimljivi su oblici kvadratasto C na drugom i četvrtom ulomku,

199 Rapanić, 1971, 283-285. Napomenuti da ovdje Rapanić piše da se ulomci "...ne (naš kurziv) pripadaju istom tekstu..." no dalje navodi naznake po kojima ta negacija nema smisla "... i po dosta sličnim oblicima slova."

slovo G na četvrtom te srpasto S (ako se radi o tome slovu) na prvom ulomku. Ima više primjera *litterae contiguae* i *insertae*. Na drugom ulomku se nalazi rijedak spoj slova O i R, na trećem, inače lošije klesarski izvedenom, nailazimo na spoj 4 (!) slova – AUDE, a spoj ET te U smanjenih dimenzija koje prodire unutar prethodnog mu slova C, a na četvrtom ulomku na spoj MN i slovo O jako malih dimenzija između slova T i G.

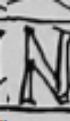

Ukras je podijeljen u tri reda. Gornji ukrašen kukama (na četvrtom ulomku u kontra smjeru), srednji ukrašen "perecima" (znatno otučeni) te donji, vizualno odijeljen crtom, na kojem se nalazi natpisno polje. Sličan ukras nalazimo na ulomcima povezanim uz djelovanje radionica vremena kneza Branimira. Prije svega taj ukras nalazimo na poznatom Branimirovom natpisu iz Gornjeg Muća. Dalje je zanimljiva poveznica što se na Branimirovo natpisu nalaze datacijski elementi, kao i na našim ulomcima, dakako ovdje jako reducirano. Sačuvane su samo tri riječi datacije. Na osnovu ukrasa Rapanić datira natpis u kraj 9. stoljeća.²⁰⁰

Dimenzije ulomaka su: a) vis. 24, duž 44, deb. 11; b) 24, 41, 10; c) 24, 59, 10; d) 23, 45, 10 cm.

Natpis glasi:

Natpis S 26.

- a) ...d]ecus et (?) uiusi[...
- b) ...mu]lceat ut corda [...
- c) ...r] tanta cu(m) laude nitesc[...
- d) ...]tos post omnia octogi[nta...

A	C	D	E	G	I
					
L	N	O	P	S	T
					

200 Rapanić, 1971, 285.

U/V	Cum	ET	LAUDE	MN	OR
					

Osim ovih natpisa sačuvanih u većem opsegu, postoji i niz manjih natpisa koji su uglavnom pronađeni u istraživanjima podruma Dioklecijanove palače. Uglavnom se radi o ulomcima kojima nije posvećena veća pažnja te nisu obrađeni sustavno, što je donekle uvjetovano i njihovom veličinom. Jedan od njih smo već uspješno uspjeli pridružiti jednom drugom natpisu (S8 i S9), za druge nažalost još uvijek nismo sigurno kako ih obraditi. Zsigurno da je to samo dio postojeće građe, te da bi se daljnim pregledom uspjelo još više ulomaka predromaničke građe, epigrafskog i neepigrafskog karaktera, pridružiti sigurno ubiciranim i datiranim ulomcima unutar muzejskih postava i lapidarija.²⁰¹ Ulomci su navedeni redom kao kod Marasović, 2011. Bitno je napomenuti da ni za jedan od ulomaka nisu navedene dimenzije.

Prvi je natpis „reveli” koji bismo po izvedbi slova, posebice slova R najvjerojatnije datirali radije u ranu romaniku, no budući da nije drugdje obrađen navodimo ga ovdje. Jedino čitanje koje nam se zasad nudi jest da se slova „re” čitaju kao možda infinitiv nekog glagola popraćen riječju „vel” te nekom drugom riječju koja počinje na „i”. Nema nikakvih vidljivih ukrasa.

Natpis S 27.

...]re vel i[...

E	I	L	R	V
				

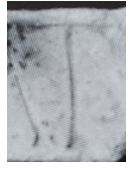
Bibliografija: Marasović, 2011, 432, samo objavljene slike natpisa.

201 Da je samo dio građe obrađen potvrđuje i Marasović, 2011, 431.

Njemu je vjerojatno blizak i natpis sa samo sačuvana dva slova „at”.²⁰² Možda se radi o završetku glagola 3. l. jd., ali postoje i mnoge druge mogućnosti. Ovaj natpis ne krasi posebni likovni ukrasi.

Natpis S 28.

]at[

A	T
	

Bibliografija: Marasović, 2011, 432, samo objavljene slike natpisa.

Idući ulomak se sastoji od svega par u potpunosti sačuvanih slova, od njih je jedno – E – uncijalno. Ukрасom pripada još jednom u nizu natpisa sličnih trogirskoj klesarskoj radionici s kombinacijom kuke+natpis+tropruta pletenica. Natpis se zbog tilde nad slovom I i sačuvanog dijela četvrtog slova da rekonstruirati kao:

Natpis S 29.

domin]i et s[ancti

E	I	S	T
			

Bibliografija: Marasović, 2011, 434, objavljene samo slike natpisa.

Idući natpis ukrašen kukama i troprutim arkadama naliči na Pitešine ulomke 28 i 30²⁰³, s razlikom da je donje polje natpisnonosno, a ne ukrašeno pletenicom. Zasigurno se radi o ulomku

²⁰² I ovaj i prethodni natpis ibid, slika 594, 432.

²⁰³ Piteša, 2012, 64-68.

oltarne pregrade s posvetom izgraditelja. Slova su kapitalna, plitko upisana. U nastavku nudimo najvjerojatniju rekonstrukciju riječi, no naravno da postoje druge mogućnosti poput: Mar]co, co[niugem, ... Likovni ukras je razbijen na tri polja: gornje s nizom kuka, srednje s kimatijem/arkadama (samo djelomično sačuvano) i donje s natpisnim poljem.

Natpis glasi:

Natpis S 30.

] co[nstruxi/t?

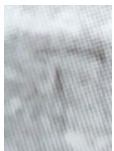
C	O
	

Bibliografija: Marasović, 2011, 434, objavljene samo slike natpisa.

Posljednji od ulomaka iz toga niza je također ulomak nečega što je najvjerojatnije bio dio oltarne pregrade, natpisa veoma rđavo izvedenog, podebljavanih slova, bez serifa te nejednakih visina. Zbog loših slikovnih priloga ukras je slabo vidljiv. Moguće da se i ovdje radi o nizu ukrasa kao na jednom od prethodna dva ulomka Čita se samo jedna (+ jedna rekonstruirana) riječ:

Natpis S 31.

in] te(m)pori[bus

E	I	O	P	R	T
					

Bibliografija: Marasović, 2011, 434, objavljene samo slike natpisa.

Zaključak

Predromanička epigrafska građa Dalmacije se ističe na području jugoistočne Europe svojom iznimno bogatom građom, iako često sačuvanom u iznimno fragmentarnom obliku. Njeno proučavanje ima još puno prostora za razvoj. Dosadašnji veći sintetski radovi, poglavito s područja gradskih cjelina su dobrim dijelom zastarjeli prije svega zbog toga što su u međuvremenu pronađeni mnogi drugi primjerci natpisne građe. Dakako, to ne umanjuje njihovu vrijednost, oni još uvijek predstavljaju izvrstan pregled građe, a i problematike vezane uz nju.

Što se tiče našeg korpusa očita je visoka zastupljenost epigrafskog materijala među ukupnom predromaničkom klesarskom građom. Na području Splita i Trogira epigrafski spomenici su, izuzev sarkofaga, ograničeni na oltarne pregrade (arhitrave i zabate) te nadvratnike. Javlja se manji broj drugih oblika crkvenog namještaja poput ciborija. Sadržajno se također može govoriti o nekoliko skupina natpisa. Prije svega se radi o votivnim/posvetnim natpisima (na oltarnim pregradama) te liturgijskim natpisima raznog sadržaja poput onih koji blagoslivljaju vjernike ili koje citiraju/parafraziraju razne molitve, psalme i slično. Takva situacija je slična i na drugim područjima istočnog Jadrana. Ona odudara od situacije u ostatku Europe, posebice u epigrafski bogatoj Italiji i Španjolskoj gdje se javljaju funkcionalno i sadržajno znatno drugačiji natpisi, iako ne nedostaje i onakvih kakvi su i kod nas opisani. To je povezano s arhitektonsko-estetskim tendencijama, ali i realno-političkim utjecajima na datom teritoriju.

Paleografski, natpisi su uglavnom pisani, u manjoj ili većoj mjeri, slovima koja odaju sklonosti kapitali. Primjeri uncijalnih slova su učestali, no nailazimo ih pojedinačno, tj. nijedan natpis nije napisan isključivo uncijalom, poput nekih s područja hrvatske kneževine/kraljevine. U više slučajeva nalaze se skupa s njihovim kapitalnim pandanima na istom natpisu. Sadržajno, od natpisa koje se daju pouzdano čitati ili rekonstruirati, prednjače posvetni natpisi na kojima se spominju svetci kojima je crkva posvećena te naručitelj/graditelj i njegova obitelj. Funkcionalno skoro svi ulomci su dijelovi oltarne pregrade (arhitravi i zabati) te nadvratnici. Puno više je sačuvano ulomaka arhitrava nego zabat, što bi moglo biti i zbog toga što su se oni dali puno lakše sekundarno iskoristiti.

Što se tiče datacije natpisa, većina ih se može pouzdano datirati u 9. stoljeće, manji broj u 8. i 10. stoljeće te prvu polovicu 11. stoljeća. Ovaj datacijski model je u jednom mjeri prikaz stvarne

slike epigrafske produkcije, a u drugoj kompromis uslijed sveopćeg pomanjkanja precizno datiranih natpisa. Skoro svi točnim datumom datirani natpisi potječu iz klesarskih radionica hrvatskih knezova 9. stoljeća. Pojavu novih natpisa će donijeti rana romanika sredinom i drugom polovicom 11. stoljeća, kada nastaju npr. najpoznatiji ranosrednjovjekovni splitski natpisi, poput onog na oltarnoj pregradi sv. Martina, nadvratniku sv. Mikule, oltarne pregrade sv. Teodora te mnogi drugi.

Sažetak

Ovaj diplomski rad obrađuje epigrafsku građu predromaničkog Trogira i Splita, dosad objavljenu u stručnoj literaturi. Obradi natpisa prethodi definicija predromaničkog perioda u umjetnosti, (srednjovjekovne) epigrafije, kratak uvod u povijest epigrafskih istraživanja 20. i 21. stoljeća u Hrvatskoj te jezična i paleografska analiza natpisnog korpusa. Tomu je slijedila obrada natpisa, prvo iz Trogira i njegove okolice te zatim s područja Splita. Ukratko je opisan historijat urbanog razvoja dvaju gradova na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek. Nakon toga su opisani natpisi tako da je svakome atribuiran, ako je bilo moguće, određenom objektu, zatim opisan je sa strane paleografije i likovnog umjetničkog izričaja te je naposljetku transkribiran i po potrebi rekonstruiran nedostajući tekst. Za svaki natpis je izrađena tablica u kojoj su prikazani zastupljeni oblici slova i skraćenica. Natpisi su također popraćeni slikovnim materijalom, koji je uglavnom preuzet iz raznih stručnih radova i monografija.

Summary

In this master's thesis we have analyzed epigraphical material of pre-Romanesque Trogir and Split, published so far in technical literature. Analysis of inscriptions is preceded by a definition of pre-Romanesque art period, a definition of (medieval) epigraphy, a brief introduction to the history of epigraphical research in the 20th and 21st century Croatia and linguistic and paleographical analysis of the inscription corpus. This is followed by an interpretation of the inscriptions, first from Trogir and his immediate surroundings and then from the Split area. Urban development of the two cities at the transition from Late Antiquity to Early Middle Ages is described briefly. Afterwards, inscriptions from the corpus were described in a way that when possible each inscription was attributed to a certain building, followed by a description on basis of paleography and history of arts after which it was transcribed and the missing text, when possible, reconstructed. For each inscription, a table was created in which all forms of letters and abbreviations were presented. Each inscription was also accompanied by pictures representing them, mostly taken from articles and books.

Prilog 1. Slovne tablice

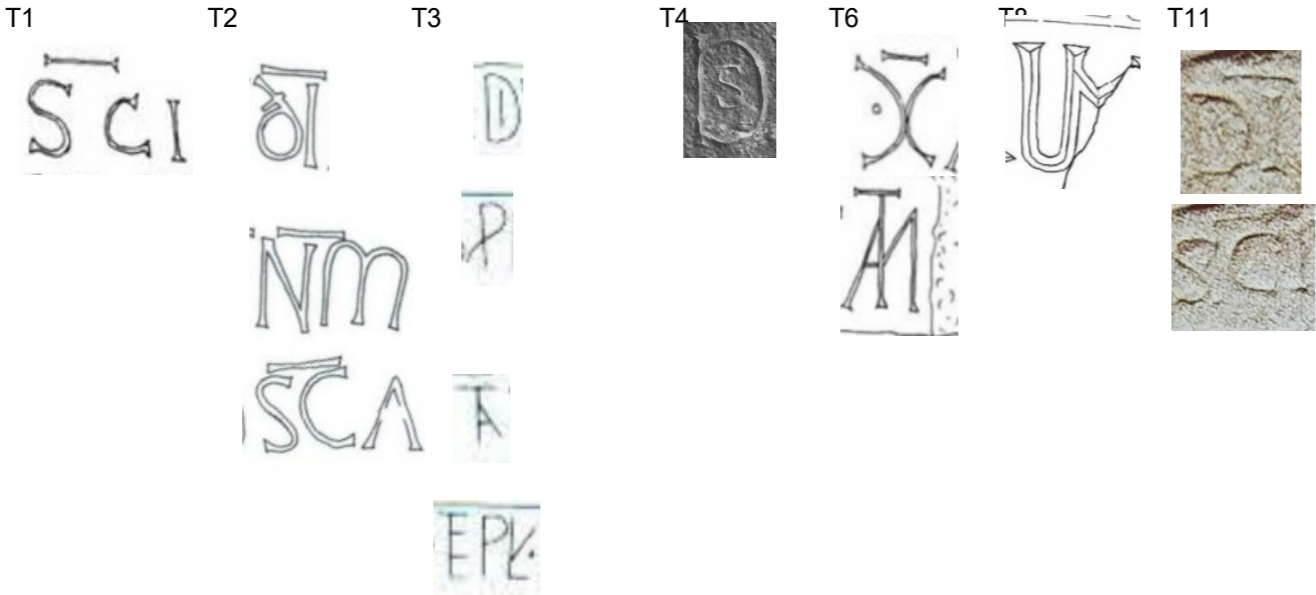
Trogir

Slova	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12
A												
B												
C												
D												
E												
F												
G/H												
I												
L												
M												
N												
O												
P/Q												
R												
S												
T												
UV												
X												

Split

Posebni znakovi i skraćenice - Trogir

Posebni znakovi i skraćenice - Split

Prilog 2. Fotografije i crteži natpisa

T1 – Ivanišević, 1981, Tab. IV

Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Sebastijana u Trogiru

Natpis s trogirskog zabata

T2 – Kovačić, 1995, 295; 297

Slika 155. Vrata s nadvratnikom i lunetom

T3 - Marasović, 2011, slika 155, str. 124.

Slika 179. a, b. Ulomci vijenca

T4 - Marasović, 2011, slika 179 b, str. 138.

Sl. 1. i 2. Dio nadvratnika u Muzeju grada Trogira

T5 - Ivanišević, 1981, Tab. VI; T6 - Ivanišević, 1981, Tab. V

Sl. 1. i 2. Dio dovratnika u Muzeju grada Trogira

T7 - Ivanišević, 1981, Tab. VII; T8 – Ivanišević, 1981, Tab. III

T9 - Ivanišević, 1981, Tab. VIII (crtež; fotografija naša)

T10 – ur. Milošević, 2000, 144.

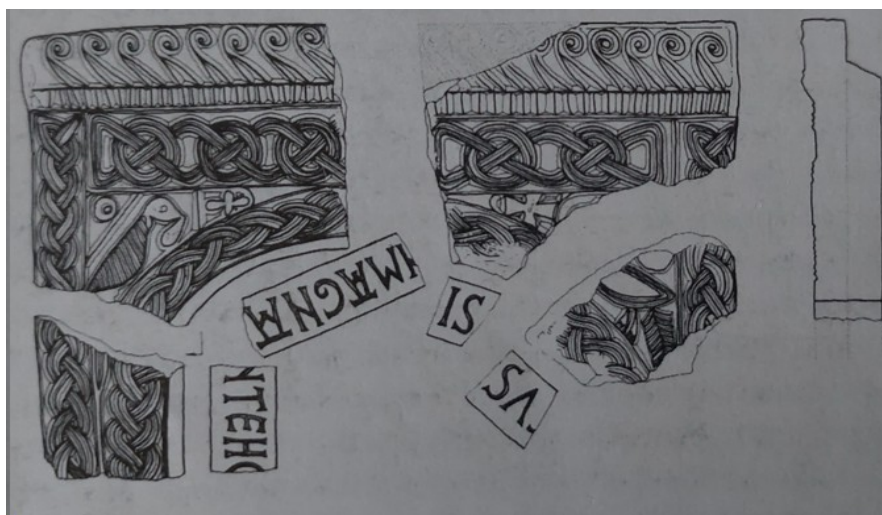

T11 - Ivanišević, 1981, Tab. I

Trogirski luk s natpisom

T12 - Ivanišević, 1981, Tab. II; Burić, 1990, 241.

S1 – Piteša, 2012, 30.

S2 – Basić, Jurković, 2011, 160.

S3 – Piteša, 2012, 68.

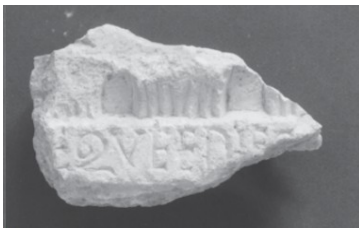
S4 – autor fotografije Zoran Alajbeg

S5 – Marasović, Buble et al., 2000, 188.

S6 – Marasović, Buble et al., 2000, 193.; S7 – Marasović, Buble et al., 2000, 188.

S8 – Marasović, Buble et al., 2000, 190; S9 – Marasović, 2011, 432

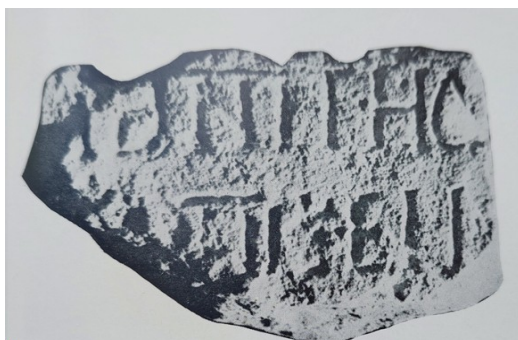
S10 – web stranica Muzeja grada Splita <https://www.mgs.hr/2021/02/26/greda-oltarne-pregrade-crkve-donatora-gadue-s-imenom-klesara-dominika/>

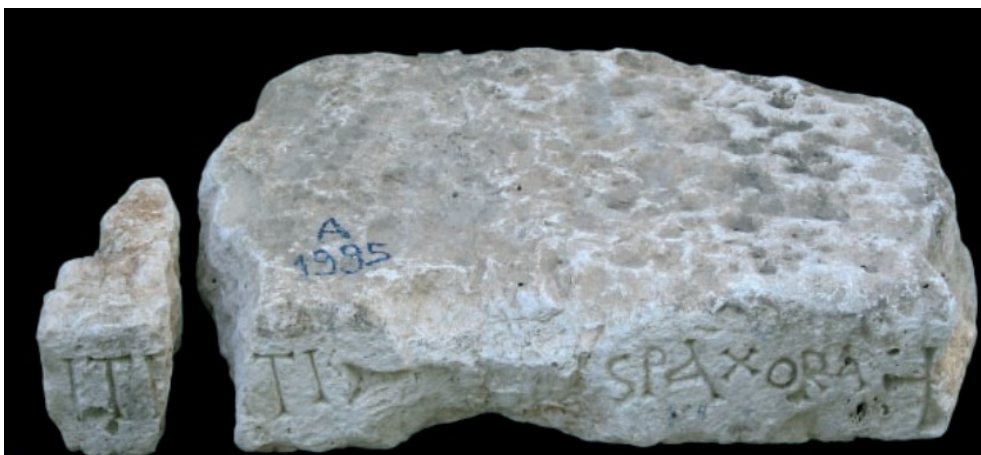
S11 – Piteša, 2012, 94.

S12 – Milošević, 2000, 312; Marasović, Vrsalović, 1971, Tabla LXV.

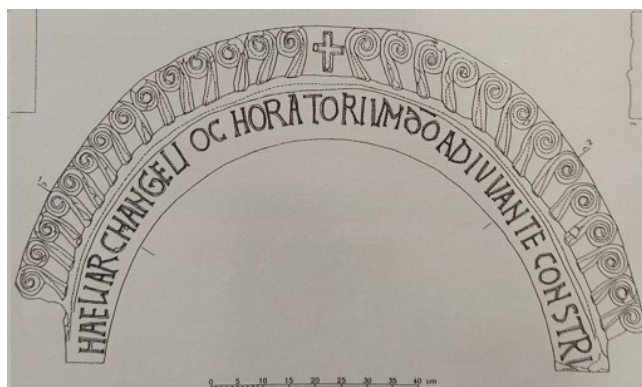
S13 – Marasović, Vrsalović, 1971, Tabla LXV.

S14 – Duplančić, 2009, 158.

S15 – Buškariol, 1990, 295; S16 – Oreb, Rismondo et al., 1997, 47.

S17 Matetić, 2002, 273-274.

S18 – Piteša, 2012, 82.

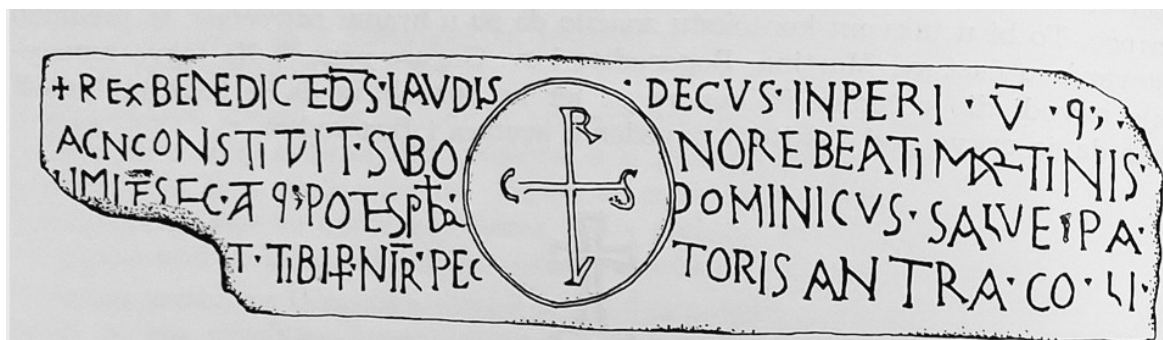
S19 a, b, c, d – Piteša, 2012, 79-80.

S20 – Duplančić, 2007, 177.

S21 – autor fotografije Zoran Alajbeg

S22 – Rapanić, 1971, 288; fotografija preuzeta s Google Reviewa (autor D. M. Gerych)

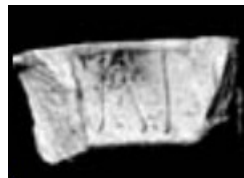
S23 – Rapanić, 1971, 285.

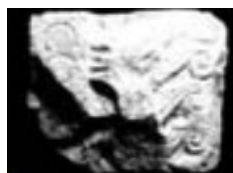
S24 – Duplančić, 2007, 187.

S25 – Piteša , 2012, 106.

S27 – Marasović, 2011, 432.; S28 – Marasović, 2011, 432.

S29 – Marasović, 2011, 434.; S30 – Marasović, 2011, 434.; S31 – Marasović, 2011, 434.

Literatura

Izvori

Blume, Clemens. *Die Hymen des Thesaurus Hymnologicu H. A. Daniels und anderer Hymnes-Ausgaben. I. Die Hymnen des 5.-11. Jahrhunderts und die Irisch-Keltische Hymnodie aus den aeltesten Quellen* (Leipzig: O. R. Reisland, 1908).

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak 1. listine godina: 743-1100. (Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.) ur. Marko Kostrenčić , 98-99

Moravcsik, Gyula i R. J. H. Jenkinsa: *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* (Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, District of Columbia, 1967).

Porfirogenet, Konstantin, *O upravljanju carstvom* (Zagreb: Dom i svijet, 2003.).

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica (Berolini, in aedibus Friderici Nicolai, 1860).

Trogirski spomenici dio I. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1948), ur. Miho Barada

Toma Arhiđakon. *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ur. Olga Perić, Mirjana Matijević Sokol i Radoslav Katičić (Split: Književni krug, 2003),

Sekundarna literatura

Armanda, Ivan. "Povijest samostana dominikanskih picokara sv. Martina u Splitu." Doktorski rad, KBF, 2019.

Babić, Ivo. "Predromanički fragmenti iz Marine kod Trogira s ekskursom o ranosrednjovjekovnoj skulpturi iz vremena kneza Muncimira." *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12 (1996), 43-56.

Babić, Ivo. *Trogir: grad i spomenici*. Split: Književni krug, 2014.

Banti, Ottavio. "Epigrafia medioevale e paleografia: specificità dell' analisi epigrafica." *Scrittura e civiltà* 14 (1995), 31-51.

Basić, Ivan. "Venerabilis presul Iohannes. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću." *Povijesni prilozi* 29 (2005), 7-28.

Basić, Ivan. "Poleogeneza Split na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka." Doktorski rad, FFZG, 2013.

Basić, Ivan. "Novi katalog splitske ranosrednjovjekovne plastike." *Ars Adriatica* 3 (2013), 257-260.

Basić, Ivan. "Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra." *Starohrvatska prosvjeta* III/44-45 (2017-2018.), 154-179.

Basić, Ivan i Miljenko Jurković. "Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća." *Starohrvatska prosvjeta* III/38 (2011), 149-185.

Bonnet, Charles. "Les églises en bois du haut Moyen-Age d'après les recherches archéologiques." *Supplément à la Revue archéologique du centre de la France* 13 (1997), 217-236.

Budak, Neven. "O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu." *Historijski zbornik* LXIV (2011), 317-320.

Bulić, don Frane. "Osservazioni sulla formola *De donis dei* nelle iscrizioni cristiane in Dalmazia." *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXV (1912), 43-45.

Burić, Tonči. "Predromanička skulptura u Trogiru." *Starohrvatska prosvjeta* III/12 (1982), 127-160.

Burić, Tonči. "Tko je bio prokonzul trogirskoga natpisa." *Starohrvatska prosvjeta* III/20 (1990), 239-249.

Burić, Tonči. "Jedna splitska ranoromanička radionica iz treće četvrtine 11. stoljeća." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32 (1992), 207-221.

Buškariol, Frane. "De Ecclesiis Pictis." *Starohrvatska prosvjeta* 20(1990), 289-300.

Bužančić, Radoslav. "Crkva sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj. Prilog

proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42/1 (2011), 29-62.

Cattin, Giulio. "Novità dalla cattedrale di Firenze: polifonia tropi e sequenze nella seconda metà del XII secolo." *Musica e storia* I (1998), 7-36.

Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: MHAS, 1996.

Delonga, Vedrana. *Ranoromanički natpisi grada Splita: predkomunalno doba splitske prošlosti*. Split: MHAS, 1997.

Delonga, Vedrana. "Pisana uspomena na jednu sestru i kraljicu s Koločepa." *Starohrvatska prosvjeta* III/34 (2007), 199-211.

Delonga, Vedrana. "Dobrotvorni križ nebeskog Boga: razmišljanja uz dva splitska ranosrednjovjekovna natpisa." *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 36 (2009), 125-161.

Duplančić, Arsen. "Kamena kustodija iz crkve sv. Andrije de Fenestris u Splitu." *Baština* 19/26-27 29-36 (1995), 29-36.

Duplančić, Arsen. "Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100/1, (2007.). 171-220.

Duplančić, Arsen. "Crkva sv. Ivana Evanđelista na splitskome Marjanu." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102 (2009.), 143-166.

Duplančić, Arsen. "Kameni ukrasi s crkve sv. Mihovila *in ripa maris* u Splitu." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42 /1, (2011), 121-136.

Favreau, Robert. *Épigraphie médiévale*. Brepols: Turnhout, 1997.

Fisković, Igor. "O primjerima *damnatio memoriae* iz hrvatske baštine." *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24 (2007), 481-498.

Galović, Tomislav. "Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi." *Historijski zbornik* LVIII (2005), 39-52.

Galović, Tomislav. "Hrvatskoglagoljička epigrafija." u: *Hrvatska glagoljica*. Ur. Dobrila Zvonarek (Zagreb: NSK, 2008), 20-24.

Galović, Tomislav. "The Epigraphic Heritage of the Renaissance Period in Dubrovnik (15th Century)." U: *Classical heritage from the epigraphic to digital. Academia Ragusina 2009 & 2011*. Ur. Irena Bratičević i Teo Radić (Zagreb: Ex libris, 2014), 67-101.

Gabričević, Branimir. „Kako je nastao naziv Diadora." *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (1976), 133-140.

Goss, Vladimir P. "Is There a Pre-Romanesque Style in Architecture?" *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 25/1 (1982), 33-50.

Gray, Nicolette. "The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth

Centuries in Italy." *Papers of the British School at Rome* 16 (1948), 38-162.

Gunjača, Stjepan. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*. Zagreb: Školska knjiga, 1973.

Ivanišević, Milan. „Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine." *Mogućnosti* 27/10-11 (1980), 964-992.

Ivanišević, Milan. „Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira." *Starohrvatska prosvjeta* III/11 (1981.), 169-177.

Jarak, Mirja. *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike*. Split: Književni krug, 2013.

Jurković, Miljenko. “Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca: epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka." *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10 (1986), 83-89.

Kajdiž, Ines. "Višeslavova krstionica - problem podrijetla i datacije." *Rostra* 9 (2018), 71-88.

Katić, Miroslav. “Castella qui sunt super civitatem Salonitanam." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111 (2018), 245-279.

Koprivnjak, Vedran. „Sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu *Sv. Mihovil*, položaj Ivernić (Lavdir) u Segetu Donjem.” *U: Okolica kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, ur. Ivanka Kamenjarin, Domagoj Tončinić, 237-241. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2019.

Kovačić, Vanja. „Zabat s formulom zagovora iz Trogira.” *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35/1 (1995.), 293-302.

Lončar, Milenko. "Dalmatinske etimologije Konstantina Porfirogeneta." *Folia onomastica Croatica* 11 (2002), 149-174.

Lončar, Milenko. "Pjesma jača od kamena? Natpis s jednog ili više kotorskih ciborija." *Ars Adriatica* 10 (2020.), 47-56.

Marasović, Tomislav i Dasen Vrsalović. "Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII (1963-1965), 175-207.

Marasović, Tomislav i Mate Zekan. “Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila ‘na obali’ u Splitu.” *Starohrvatska prosvjeta* III/12 (1982), 111-126.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji Svezak 1: Rasprava* Split-Zagreb: Književni krug Split, 2008.

Marasović, Tomislav. „Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku.” *Archaeologia Adriatica* IV (2010), 177-201.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji Svezak 3: Korpus arhitekture Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, 2011.

Marasović-Alujević, Marina. *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu I okolici*. Split: Književni krug, 2003.

Martínez, Manuel Gómez-Moreno. "Documentación Goda en pizarra." *Boletín de la Real Academia Española* 34/141 (1954), 25-58.

Matetić, Daniela. "Pleterni ulomci iz predromaničke crkve sv. Marije na Poljudu." U: *Zbornik Tomislava Marasovića* ur, Ivo Babić, Ante Milošević i Željko Rapanić, 270-286. Split: Sveučilište u Splitu; MHAS, 2002.

Matijašić, Robert. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: FF Pula, 2002.

Matijević Sokol, Mirjana. "Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava." *Croatia Christiana periodica* 31/59 (2007.), 1-31.

Matijević Sokol, Mirjana i Tomislav Galović. *Srednjovjekovni latinski – Latinitas medii aevi* (skripta za predmet *Srednjovjekovni latinski I. i II.*). (Zagreb: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009).

Matijević Sokol, Mirjana. "Latinska epigrafija otoka Krka od IX. do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku." U: „*Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*”: *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića 1920. – 1999.* Ur. Tomislav Galović, 739-758. Zagreb: HAZU, 2011.

Matijević Sokol, Mirjana. "Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene." *Tusculum* 10/2 (2017), 77-92.

Milošević, Ante, ur. *Hrvati i karolinzi: katalog*. Split: MHAS, 2000.

Milošević, Ante. "Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine." *Starohrvatska prosvjeta* III/27 (2000), 311-341.

Navascués, Joaquín María de. "El concepto de la Epigrafía. Consideraciones sobre la necesidad de su ampliación." U: *Joaquín María de Navascués: Obra epigráfica Vol. I.* ur. Javier de Santiago Fernández et al., 141-158. Madrid: NUMISDOC, 2019.

Neralić, Jadranka. "Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji." *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), 259-332.

Nikšić, Goran. "Novi nalazi u koru katedrale sv. Dujma." *Kulturna baština* 31 (2002), 139-162.

Oreb, Franko i Tajma Rismondo et al. *Ad basilicas pictas* (Split: Ministarstvo kulture, 1999.), 47.

Oreb, Franko. "Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj javnosti po izvješćima onodobnoga tiska." *Tusculum* 2 (2009), 205-212.

Pani Ermini, Letizia. *Corpus della scultura altomedievale VII: Le diocesi di Roma*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1974.

Pereira García, Irene. "La epigrafía medieval en España: un estado de la cuestión." *Anuario de Estudios Medievales* 47/1 (2017), 267-302.

Petricioli, Ivo. "Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra." *Diadora* 2/1960-1961 (Zadar, 1962), 251-270.

Puhiera, Samuel. "Judex, dux Marianorum." *Prilozi povijesti otoka Hvara*, I/1 (1959.), 5-16

Rapanić, Željko. "Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII (1963-1965), 271-314. Split: MHAS, 1971.

Spicijarić Paškvan, Nina. „Nazivi za lubenicu, dinju i krastavac i njihove etimologije.” *Jezikoslovlje* 16.2-3 (2015), 187-210.

Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. Zagreb: Školska knjiga, 3. izdanje, 1991.

Taylor, Archer. "The Judas Curse." *The American Journal of Philology* 42/3 (1921), 234-252.

Teakavčić, Pavao. *Uvod u vulgarni latinitet (s izborom tekstova)*. Zagreb: Kućna tiskara Sveučilišta u Zagrebu, 1970.

Ujević, Antonija. "Fragmenti oltarnih pregrada u ranom srednjem vijeku na splitskom poluotoku." Diplomski rad, Split: FF Split, 2020.

Vežić, Pavuša i Milenko Lončar. *Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.)

Vučić, Jakov. "Georgius peccatvr presbiter et reclavsvs." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106 (2013), 231-247.

Zekan, Mate. "Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa." *Kačić: zbornik fra Karla Jurišića* XXV (1993), 405-420.

Zornija, Meri. "Ranosrednovjekovna skulptura na tlu Boke Kotorske." Doktorski rad, Zagreb, 2014.

Internetske stranice

Vicente García Lobo et María Encarnación Martín López, « Las inscripciones diplomáticas de época visigoda y altomedieval (siglos vi a xii) », *Mélanges de la Casa de Velázquez* [online], 41-2 | 2011, stavljeno online 01 novembre 2013, posjećeno 18 siječnja 2024. URL <http://journals.openedition.org/mcv/4035> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/mcv.4035>

<https://slobodnadalmacija.hr/split/jeste-li-culi-za-nbsp-rustem-pasu-velikog-vezira-koji-je-upravljao-cak-i-podrucjima-kile-i-visoke-ali-se-nije-spustio-u-split-537126>

<https://slobodnadalmacija.hr/split/sramota-u-srcu-splita-do-jucer-je-dio-stare-srednjovjekovne-crkve-bio-skladiste-za-stekate-a-sada-se-nelegalno-ostakljuje-sto-li-se-jos-tamo-moze-ugurati-sutra-1239077>

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18112>

<https://romaninscriptionsofbritain.org/tabvindol>

<https://indianculture.gov.in/artefacts-museums/wooden-tablet-12>

<https://tenthmedieval.wordpress.com/2007/07/23/stone-gothic/>

<https://brentnongbri.com/2023/02/22/radiocarbon-analysis-of-papyrus-and-parchment-manuscripts-a-list/>

<https://heritagesciencejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40494-018-0176-3>

<https://www.amz.hr/hr/virtualni-muzej/3d-modeli-arheoloskih-predmeta/ulomak-oltarne-grede-s-natpisom-kneza-branimira/>